

Mats Alvesson – Stanley Deetz

A munkahelyi uralom modern formái

avagy mit üzen a kritikai és a posztmodern gondolkodás a szervezetkutatás számára?*

Bárki, aki követte az utóbbi körülbelül egy évtized kritikai elméletéről és posztmodernizmusról szóló írásait, megérti a rövid, érthető és hasznos összefoglalásra irányuló kísérlet nehézségeit. E két címke hatalmas mennyiségű, többnyire nehezen olvasható irodalmat takar. ... A témakörben született gondolatok számos hagyományos tudományterületen is keresztlívelnek. Sok kutató mindkét irányzatból merít; mások a közöttük húzó-dó összeegyeztethetetlen különbségek mellett érvelnek. E két általános megközelítésen belüli, illetve azok közötti különbségek és konfliktusok sok oldalnyi szervezetelméleti és azon kívüli írást tölthettek már meg. Könnyen meglehet, hogy bármi, csak egyidejűleg korrekt, koherens és tömör összefoglaló írás nem készíthető ezen a területen. Mindenestre az ezen irodalmak megértésére irányuló törekvés fontos feladat.

A kritikai elmélet és a posztmodern általános küldetése nem hőbort vagy pusztá szemkápráztatás. Egynemely posztmodernről szóló népszerű beszámoló bizonyára efféle kritika megfogalmazására csábít, de nem hisszük, hogy ez volna a feltétlenül legáltalósabb címke, illetve hogy létjogosultsága tartósan fennmarad. Úgy gondoljuk, hogy a posztmodernizmust – és ilyen értelemben a kritikai elméletet is – nem újdonsága és szokatlansága miatt kell tanulmányozni, hanem mert egyedülálló és fontos utat mutat a szervezetek és vezetésük megértéséhez. Elsőként áttekintjük e megközelítések kialakulásához vezető társadalmi és történeti összefüggéseket, valamint hogy az általuk tanulmányozott kérdések miért kapnak növekvő fontosságot a szervezetelméletben. Ezután bemutatjuk a posztmodernista és a kritikai szervezetelméletek különbségét egymáshoz és az egyéb szervezetkutatási irányzatokhoz viszonyítva. (...)

A szervezetek növekvő mérete, a kommunikációs/információs technológiák gyors terjedése, a globalizáció, a munka természetének átalakulása, a munkaszisztály számbeli csökkenése, az osztálykonfliktusok tompulása, a munkaerő szakképzettsége, a stagnáló gazdaságok, a széles körben jelentkező ökológiai problémák és a turbulens piacok jelensége mind mai világunkat jellemzik, s kutatási választ igényelnek. Ezen fejlődési vonások némelyike alássa az uralom marxista jellegű és egyéb kritikáit, de megerősíti az itt tárgyalt alternatív irányzatokat. A bemutatott fejlemények némelyike elmélyíti a válságot a demokratikus viszonyok és az eszközelvű (instrumentális) racionalitás között, mely utóbbi a modernista tárgyalásmód fő jellemzője. A menedzsment a modernista felfogásban a befolyásolás alapján működik, egyre erőteljesebben racionalizálva és gyarmatosítva a természetet és az embereket – lett légyen szó dolgozókról, reménybeli fogyasztókról, avagy a társadalom egészéről. Am a befolyásolás lehetősége strukturálisan korlátozott. A szervezeti összevonások és az ellenőrzési eljárások költségei gyakran túlszámalyják a menedzsment vállalatban belüli hozzáadott értékét. A termelő ágazatokról a szolgáltató ágazatokra (mely utóbbi a nyugati világ legtipikusabb gazdálkodási formája) történő átlás szintén hatással van az ellenőrzés formáira (Alvesson [1987]). Amint emelkedik a felüyelet költsége, és egyre bonyolultabb eszközöket kell alkalmazni a cél elérése érdekében, úgy válik egyre erőltetettebbé a stratégiai és eszközelvű gondolkodás. Olyan témák

* A tanulmány forrása: Stewart R. Clegg – Cynthia Hardy – Walter R. Nord (szerk.): *Handbook of Organization Studies*, Sage, London, 1996, 1.7. fejezet, 191–217. old., ahol *Critical Theory and Postmodernism Approaches to Organizational Studies* címmel jelent meg. Tanulmányfuzetünkben a magyar fordításból részleteket közlünk, a teljes anyag a *Kovács* Internetes honlapján érhető el (<http://korny10.bke.hu/kovacs>). Az irodalomjegyzéket frissítettük. A fordítók köszönetet mondanak prof. dr. Kovács Sándornak (Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem, Vezetési és Szervezési Tanszék), aki felhívta a tanulmányra a figyelmet, és a magyar változat elkészítésében jelentős segítséget nyújtott.

illusztrálják ezt, mint a vállalati kultúra, az identitás, a minőségmenedzsment, a szolgáltatásmenedzsment és a 80-as évek végén, 90-es évek elején megújult érdeklődés a vezetői képességek, a szellem és a karizma iránt. A fizikai munkaerő nagysága és viselkedése csökkenő mértékben tárgya a menedzsment általi befolyásolásnak, viszont növekszik a munkavállalók szellemi képességei és szubjektív vonatkozásai iránt tanúsított érdeklődés. Ezek az új társadalmi feltételek új és égetően fontos igényt támasztottak, és új területeket nyitottak a posztmodern és a kritikai szervezetkutatás számára. (...)

De vajon mit rejtenek magukban a kritikai elmélet és a posztmodernizmus gyűjtőfogalmai? A kritikai elméletet olykor tágan értelmezik, beleértve minden olyan munkát, amely alapvetően kritikus vagy radikális álláspontra helyezkedik a jelenlegi társadalommal szemben, vizsgálatait a kizsákmányolás, az elnyomás, az igazságtalanság, az eltorzult kommunikáció, a hamis öntudat és az aszimmetrikus hatalmi viszonyok (származzanak ezek bár az eltérő társadalmi osztályból, a nemi sajátosságokból vagy a személy által betöltött pozícióból) kérdéseire irányítva. Mi itt egy lényegesen szűkebb értelmezést képviselünk, elsősorban – de nem kizárólagosan – a Frankfurti Iskolára (Adorno, Horkheimer, Marcuse és Habermas) épülő szervezetkutatásokra támaszkodva. ...

A posztmodernizmus határainak megvonása számos tekintetben jóval nehezebb feladat. A társadalomtudományokban a terminust egyfajta társadalmi közérzet, történelmi korszak megjelölésére használják, melyben nagy társadalmi és szervezeti változások zajlanak, illetve filozófiai szemléletmódok halmazára, melyekkel a szervezeti és egyéb tudományágakhoz közelítenek (Featherstone [1988]; Kellner [1988]; Parker [1992]; Hassard és Parker [1993]). Mi az utóbbi meghatározásra fogunk összpontosítani, főként a társadalmi és gyakorlati szempontból releváns írásokat hangsúlyozva, valamint kiemeljük a szétválasztottság, a szövegfüggőség és az ellenállás koncepcióinak szervezetelméleti használatát. A szervezetkutatás ilyen filozófiai alapokra támaszkodó áramlata elsősorban Derrida és Foucault, és kisebb mértékben Baudrillard, Deleuze és Guattari, valamint Laclau és Mouffe munkáiból fejlődött ki. A kritikai elmélet művelőihez képest itt írók és álláspontok sokaságáról van szó, meglehetősen eltérő kutatási célkitűzésekkel. Ennek ellenére munkáik közös jellemzőkkel bírnak, illetve hasonló megoldási javaslatokat fogalmaznak meg, amely tény fényesen igazolja együttes kezelésük jogosságát. (...)

A kritikai elmélet és a posztmodernizmus kifejlődése

Valószínűleg minden történelmi korszaknak megvolt a maga tradicionalista, modernista, kritikai és posztmodernista állásponttal analóg képviselője, azaz akik a boldog békeidők elmúltá föltött bánkódnak, akik módszeresen építik a jövőt, akik a kedvezőtlen tényezőkkel és a jövő alakulásával foglalkoznak, és akik a szétforgácsolódást és hanyatlást a radikalizmus csírájával elegyítik. A gyorsabb átalakulások idején valószínűleg eme szerepek más keveréke érzékelhető, mint a viszonylag stabil korszakokban. Ennek figyelembevételével helyesebben emelhetjük ki a kritikai elmélet és a posztmodernizmus történelmi jelentőségét ahhoz képest, mint azt az egyes korszakok jellegéből fakadó sajátosságok tagadása és érdektelennek minősítése esetén tehetnénk. Éppen ezért először eszméletörténeti szempontból kívánjuk bemutatni ezeket az irányzatokat. ...

Az ösztönzés és a megkülönböztetés elméleti forrásai

A kritikai elméleti és a posztmodern írók egyaránt a nyugati gondolkodás négy sajátos áramlatához viszonyítva helyezik el műveiket. Az áramlatok által felvetett kérdésekre adott válaszok milyensége, illetve hogy a képviselők ezen áramlatok miféle keverékét alkalmazzák, számos különbséget eredményez mind a posztmodernizmuson és a kritikai elméleten belül, mind egymás között. Az áramlatok a következők: (1) a hatalom/tudás viszony a nietzschei perspektivizmus alapján, (2) a tapasztalatot és a nyelvet

illető nem-duális konstrukcionizmus, mely az észlelés értelmezésánál (fenomenológiai hermeneutikával) és a strukturalista nyelvészettel bukkant fel, (3) a történelmi gyökerű marxi társadalom-konfliktus elmélet és (4) a komplex emberi szubjektumra vonatkozó freudi felfogás. Az első megkérdőjelezi az ismeretek bármiféle megalapozhatóságát: minden ismeret társas közösségekre történő elsődleges hivatkozást követel meg, mely közösségek inkább telítettek sajátos hatalmi viszonyokkal, mint a világra vagy az ismert dolgokra vonatkozó tudással. A második a nézőpontokat jellegzetes társadalmi/történelmi/nyelvi összefüggésbe helyezi: a minden szubjektivitásnál vagy objektivitásnál fontosabb kölcsönös szubjektivitás (interszubjektivitás) sajátos szerkezetű. A harmadik megszünteti a társadalmi/történelmi/nyelvi szempontok ártatlanságát, belehelyezve azokat az anyagi termelés által kialakított társadalmi osztályokba, és tagadja a fokozatos (azaz nem forradalmi jellegű – a ford.) történelmi fejlődés lehetőségét. A negyedik pedig az összetett, konfliktusok által hajszolt és gyakran megtevédt egyén képét látja, amely felváltja a tudatos, egységes és autonóm személyiséget, kétségbe vonva ezzel minden tiszta racionalitásra és világos, rögzült identitásra vonatkozó állítást. Az emberek, a tények és a társas viszonyok lényegtelen konstrukciókká válnak, amelyek a hatalom és a versengés sajátos körülményei által formálódnak, s amely folyamatot a homályosság, illetve az ellentmondások és a konfliktusok elfojtása jellemez. Eme különféle koncepciók jelölik ki azt a sajátos történelmi keretet, amely az adott korszakot uráló megközelítések megértéséhez szükséges. (...)

A modernizmusra adott kritikai elméleti és posztmodernista válaszok

Míthogy a posztmodernista és a kritikai elméleti írások egyaránt arra törekcsnek, hogy megkülönböztessék magukat a modernizmustól, hasznos lehet a modernista nézetek tömör összefoglalása. Ezek közismert voltára tekintettel nem leszünk hosszadalmasak. Kant az önmagunkra kényszerített gyámság alóli felszabadulásként értelmezte a felvilágosodást. A felvilágosodás előtti közösségekben a személyes identitást, az ismereteket, a társadalmi rendet és az uralkodó történelemszemléletet a tradíció alakította és legitimizálta, ám az egyének aktívan közreműködtek a hagyomány önmagukra „erőszakolásában”. A felvilágosodás fokozatosan emancipálódo autonóm szubjektummal kecsegtetett, melyet a tudományos módszerekkel megszerzett tudás alakít ki. Rögzítette az értelemnek tekintély és hagyományos értékek fölé kerekedését. Tudományosságát átlátható nyelvet (megszabadítva a tradicionális ideológia koloncától), valóság-hűséget és pozitívizmust eredményezett, illetve a felhalmozódó ismeretek nyomában járó folyamatos életminőség-növekedés optimista hitét alakította ki. Mindezeket – egy idő után – megkérdőjelezhetetlen tényként hangoztatta. A felvilágosodás ellensége a sötétség, a hagyomány, az ideológia, az irracionális, a tudatlanság és a pozícióból fakadó tekintély. A felvilágosodás mindeme tételei mélyen beágyazódtak a modern menedzsmentelméletbe.

Szervezeti összefüggésben a „modernista” terminussal arra szeretnénk felhívni a figyelmet, hogy a tudományos-technikai ismeretek használatával (melyeket pozitívista, vagy a biztos és markáns tudás megszerzésének más „racionális” módszerei segítségével alakítottak ki) az emberek és a természet eszközzé váltak a technikai jellegű problémamegoldás érdekében. A modernista problémamegoldás annyit jelent, hogy termelékenységi mutatók segítségével tervezhető eredmények elérését célozzuk meg, és „jó” gazdasági és társadalmi életet alakítunk ki. A jólét nem egyéb, mint a befektetők termelése és a fogyasztók fogyasztása következtében felhalmozódó bőség. A modernizmus eredetileg a mítosz, a tekintély és a hagyományos értékek alóli felszabadulást jelentette a tudás, az értelem, és a megnövelt emberi képességekben rejlő lehetőségek által. A huszadik század elején a szervezetelméletek a tradicionalista nézetek fölött uralkodó modernista fejlődés köré szerveződtak. Taylor és Weber racionalizációt és bürokratizmust sugalló tárgyalás-

módja a szervezetet kezdettől fogva a modernista logika és az eszközelvű gondolkodás kialakulásának helyszíneként látta. A tradicionális a perifériára szorult és a magánszférába száműzetett. Az igaz, hogy az emberi viszonyokat (human relations), a munkahelyi életminőséget, és később a kulturális háttérrel vizsgáló szervezetelemzések „átmentik” a tradicionális értékeket és normákat, illetve azt az igényt, hogy az ezeknek megfelelő sajátos logika is megjelenjen; mégis, e megközelítések mindegyike „strategizálódik”, és segítséget nyújt a munka további racionalizálásához, az annak megfelelővé, hatékonyra és irányítottá tételéhez. A korai felvilágosodás minden emancipációra vagy emberi értékekre vonatkozó jelszavát felváltja a „teljesítményelvűség” (Lyotard [1984]), sőt, újkori hangszerelésben, az ember akár még a test jellegzetes érzelmi reakciói alól is felszabadulhat, s szellemét és hitét is racionális ellenőrzés alá vonhatja. Foucault kritikai hangvételével utal az önellenőrzés és a bioenergia ellenőrzési rendszerekénti terjedésére (1977, 1980, 1988), melyek a modernitás önracionalizációs folyamatának legszélsőségesebb fejleményeinek tekinthetők. A kritikai elmélet és a posztmodernizmus új frontokat nyit. Különösen a kritikai elmélet mutatott rá arra, hogy miként alapult maga a modernizmus is mítoszokon, tett szert önkényes tekintélyre, rendelte alá a társadalmi életet a technológiai racionalitásnak és védelmezte az új uralkodó csoportok érdekeit (Horkheimer és Adorno [1979]). A tradicionális és a modern ervek közötti régi szembenállást, amelyben a modern minden pozitív tartalmú fogalmat magának követelt, hirtelen újfajta konfliktusok sora váltotta fel, amelyek magából a modernizmusból fakadtak.

A kritikai és a posztmodernista elmélet úgy tekinti tevékenységét, mint egyfajta választ a sajátos társadalmi feltételekre ad. A mai társadalom a tudomány, az iparosodás, a kommunikációs/információs technológiák következtében előnyös képességekre tett szert, de az uralom veszélyes formáit is kialakította. Mind a kritikai elmélet, mind a posztmodernizmus a nyugati fejlődést olyanak festi le, melyben a haladó és eszközelvű modernizmus fokozatosan felváltotta a tradicionális társadalmat, meglehetősen egyértelműséggel, ámbar igencsak magas költségekkel. Mindkét irányzat egyetért abban, hogy valami alapvetően felresiklott, s hogy a problémák még több technikai, illetve eszközelvű „megoldással” nem orvosolhatók. Míg diagnosztikusuk hasonló (hogy ezzel a kevésbé megfelelő orvosi metaforával éljünk), addig megállapításaikban és válaszaikban eltérnek. A kritikai elmélet hívei a modernista küldetést betegnek tartják, és a megfelelő részek gyógyításával, a jövőkép megváltoztatásával reményt látnak annak újjáépítésére. A posztmodernisták halottnak nyilvánítják a modernizmust, és a jövő tervezhetetlenségét hirdetik.

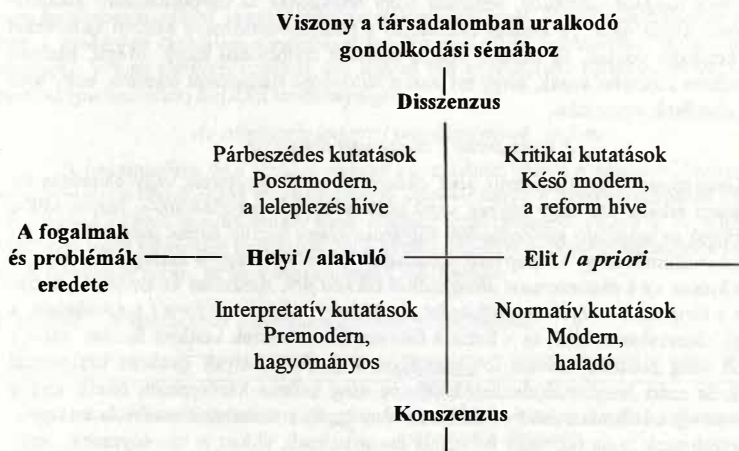
A kritikai elmélet követői, különösen Habermas (1984, 1987), a felvilágosodásban rejlő pozitív lehetőségek kitéjesedtelenségét hangsúlyozzák. Különböző erők a gyámság új formáinak erőszakolt kialakítása érdekében visszaéltek hatalmukkal és fölényükkel, mely folyamatot az alávetettek gyakran *jóváhagytak*. ... Központi jelentőségű az uralom, illetve azon módszerek bírálata, amelyekkel az alávetettek saját leigázásuk aktív részesei. A kellő gyakorlati érzékkel bíró intellektuelnek aktív szerepet szánunk a felvilágosodott gondolkodásmód kialakításában. Olyan fórumok megteremtésében bíznak, amelyekkel a társadalom különböző szegmensei és a különböző emberi érdekek részt vehetnek a jobb és erkölcsösebb történelmi párbeszédben, amellyel mindnyájan hozzájárulhatnak a mindenkit szolgáló jövő létrehozásával kapcsolatos választásokhoz.

A posztmodernisták szintén a felvilágosodás sötét oldalára összpontosítanak, a környezet és a bennszülöttek elpusztítására, kirekesztésükre; az értelem, illetve a haladás eltitkolt következményeire, ők azonban a program egészét rossznak tartják. A probléma nem az, hogy ki vagy mi vesz részt benne. A program önmagában is megkérdőjelezendő. Megkísérik a „nem-felvilágosodott” hangok felkutatását, azon emberi képességeket, amelyeket maga a felvilágosodás nyom el. Nézetük a haladásról és emancipációról szóló

történelmi felfogás, illetve az ebből fakadó minduntalan halasztódó társadalmi ígéret kudarcát hirdeti, amely a még több technológiától, a még több tudástól és az erőteljesebb racionalitástól várja az ígéretet valamiféle beteljesülését. ... Az intellektuelnak nincs ki-tüntetett társadalmi helyzete vagy különleges tudása, hanem éppolyan helyi és szituáció-függő cselekvésre van csak módja, mint bárki másnak. Minthogy nem lehetséges a törté-nelemről elméletet alkotni, illetve jóslni a jövőre, reform és forradalom helyett az el-lenállás és az alternatív olvasatok válnak a gyakorlati magatartás elsődleges formájává.

Az ellentétek feltárása és átmeneti közös pontok keresése

Ebben a részben bemutatjuk a kritikai elméletet és a posztmodernizmust hasonló-vá tevő gondolati sémát és kutatási álláspontot, szembeállítva a szervezetek más megkö-zelítéseiével, egyben különbözőségüket is feltárva. Ezt Burrell és Morgan (1979) népszerű sémájához hasonló technikával fogjuk megtenni, az eredeti oly módon történő átalakítá-sával, mely a hasonlóságokat és különbözőségeket még inkább kiemeli (lásd Deetz [1994a], [1996]). (1. ábra)

1. ábra *A felfogások metaelméletéből következő ellentétes dimenziók*

Forrás: Deetz 1994c adaptációja

A konszenzus – disszenzus dimenzió azt mutatja, hogy a kutatási módszerek mi-ként viszonyulnak a társadalomban uralkodó gondolkodásmódhoz. A kutatási nézőpon-tok ugyanis azon az alapon állíthatók szembe egymással, hogy milyen mértékben mo-zognak az ismeretstruktúrák, a társadalmi viszonyok és identitások uralkodó halmazán belül (ezt nevezzük konszenzusos gondolkodásnak), illetve hogy milyen mértékben mun-kálnak eme struktúrák lerombolásán (ezt nevezzük disszenzusos gondolkodásnak). A di-menziót annak szignifikáns kimutatására használjuk, amiről joggal gondolhatjuk, hogy elválasztja a posztmodernizmust és a kritikai elméletet az egyéb elterjedt kutatási pro-gramoktól. A második dimenzió a fogalom- és problémameghatározás eredetére összpont-sít, mely a kutatást alakító folyamat része. A kutatási nézőpontok közötti különbsé-gek a „helyi/alakuló” koncepciók „elit/*a priori*akkal” történő szembeállításával mutatha-

tók ki. Ezt a dimenziót arra fogjuk majd használni, hogy egy érdekes megfontolást érzékeltessünk a posztmodernizmus és a kritikai álláspont közötti különbséggel kapcsolatban.

A két dimenzió együttese arra próbál rámutatni, hogy az adott kutatási gyakorlatban mi tárgyalható és mi nem, miként épülnek fel a kutatási jelentések és hogy a kutatási tevékenység milyen politikai következménnyel kecsegtet (azaz az általuk megélezett irányultságnak vajon lesz-e gyakorlati következménye vagy sem). Szemben Burrell és Morgannal, nem kívánjuk azt sugalmazni, hogy a csoportosítás paradigmákat azonosít, javaslatunk szerint ezek inkább sajátos gondolkodási módokra vonatkoznak, melyek változó, de közelebről meghatározható viszonyt alakítanak ki egymással, és elhelyezik az ezekben rejlő sajátos konfliktusokat és ellentmondásokat. E témák mindegyikével alább fogunk röviden foglalkozni. Megjegyezzük, hogy e pozíciók megnevezésével, illetve a tanulmányban történő szemléltetésével bizonyos dolgokat összevontunk, amelyek egyébként – immár rejtett módon – számos dologban eltérnek egymástól, valamint hogy kétpólusú ellentéteket alakítottunk ki, amelyek a folytonos világot nem-folytonossá változtatják. Bízunk benne, hogy az olvasó partner lesz abban, hogy a különféle fogalmi meghatározásokat inkább úgy tekinti, mint érdekes módszereket a hasonlóságok és különbözőségek hangsúlyozásához, semmint hogy felosztásra és csoportosításra alkalmas eszközöknek vélné őket. A kritikai elmélet és a posztmodernizmus közötti eltéréseket gyakran kétségbe vonják, és számos kutató mindkét tradícióból merít. Mégis, hasznos némi figyelmet szentelni annak, hogy mi teszi e *különböző* tradíciókat olyanná, hogy nem könnyen olvadnak egymásba.

A konszenzus – disszenzus dimenzió

Konszenzus vagy disszenzus alatt elsősorban nem egyetértés vagy elutasítás értendő, hanem inkább az, hogy egység vagy különbözőség tapasztalható-e, folytatódik-e az összefüggő és uralkodó gondolkodási folyamat avagy inkább annak megszakítása tapasztalható, valamint hogy az alapvető hozzáállást a bizalom vagy a kétség jellemzi-e. E dimenzió kulcsa az a disszenzusos álláspontból fakadó érv, miszerint az emberek, a szabályok és a tárgyak (*az objektum kifejezést tárgyként fordítjuk – a ford.*) a munkában, a társadalmi kölcsönhatásokban és a kutatás folyamatában ötenek konkrét formát, ezért a megfigyelt világ politikai döntési folyamatokon alapszik, amelyek gyakran uralommal átítatottak és ezért megkérdőjelezhetők (illetve meg kellene kérdőjelezni őket); míg a konszenzusos gondolkodási mód az emberek identitását, a társadalmi rendet és a tárgyakat természetesnek fogja fel, vagy ha mégis konstruálnak, akkor is törvényesnek, mely jelenség kutatási válasza vár. Ha némely konszenzusos kutató pártolja is a konstrukciós nézetet, még akkor is inkább a konstrukciók természetes, szerves és spontán természetének hangsúlyozására hajlik – sokkal inkább, mint ahogy az a disszenzusos kutatók álláspontjában szerepel, akik a konstrukciók önkényes és politikai jellegét hangsúlyozzák. A helymegtakarítás érdekében e dimenzió részletes jellemzését lásd az 1. táblázatban.

A helyi/atalakuló – Elit/a priori dimenzió

A helyi/atalakuló – elit/a priori dimenziót itt elsősorban arra fogjuk használni, hogy ráirányítsuk a figyelmet a posztmodern és a kritikai álláspontok közötti központi különbségre, azonban ez a normatív (irányadó) és az interpretatív (értelmező) irányzatokat is szembeállítja. Ezen ellentétek természetéről a 2. táblázat nyújt eligazítást. Az elit oldalon a gondolkodási séma kiváltságos éleslátással és jelentősebb súllyal rendelkező kutatót hoz létre – legalábbis amennyiben az megbízható tudás létrehozására képes –, és nyilvánlová teszi, hogy ezek az emberek elkötelezettek a gyakorlat által felvetett aktuális kérdések kutatása iránt.

A felfogások *a priori* halmaza a társadalom különféle csoportjaival kötött nyílt vagy burkolt szövetségekre utal. Így például, amilyen mértékben igazodnak a normatív (irányadó) kutatók koncepciói a menedzseri felfogáshoz és probléma-meghatározáshoz és kerülnek *a priori* módon felhasználásra a tanulmányokban, annyiban válnak eleve torzulttá az ismeretigények bizonyos érdekek irányában, midőn ezeket egy adott közösségben felhasználják. A torzítottan meghatározott ismeretigények az éppen tanulmányozott folyamat részévé válnak, világnézeteket és személyes identitásokat alkotva újjá, illetve szűk körű érdekeket tolvá előtérbe a szervezeten belül (lásd Knights [1992]). ... Mivel a fenti törekvések egy egyenlőbb társadalom létrehozásán fáradoznak, ezért a kritikai elméletből származó megfontolások pellengérré állítják az elit csoportokat, ugyanakkor azonban hajlanak az elnyomott csoportok, illetve szellemi áramlatok előjogokkal történő felruházására is, így létrehozzák saját – rendszerint átmeneti – elitizmusukat. A helyi/alakuló elgondolások konstrukciókként tekintenek a társadalmat csoportokra osztó folyamatokra, a hatalmat és az uralmat nem-koncentrált, szétszóródott tényezőkként fogják fel, s szerintük a kutatási célkitűzés önmagában dominál. Az olyan szavakra mint „nő”, „dolgozó”, „szegény”, „tulajdonos” stb. nem a „valóság” leképezéseként, hanem mint hatalommal telített megkülönböztetésekre tekintenek. E körben nehezen tartható fenn a gyakorlati cselekvés megszokott fogalmának olyan értelmezése, mely szerint az valamiféle végcél elérésére irányul, lett légyen szó interpretatív (értelmező) vagy posztmodern (párbeszédés) kutatási tevékenységről.

Az alternatív kutatási megközelítések vázlata

A posztmodern és a kritikai elmélet egymáshoz, illetve a normatív (irányadó) és az interpretatív (értelmező) tevékenységhez való viszonya a szervezetelméleti témákkal kapcsolatos sajátos gondolkodási mód alapján érzékeltethető. (Lásd a 3. táblázatot.) Mínthogy ezt a jellemzést használjuk fel a kritikai elméleti és a posztmodernista tanulmányok tárgyalása során, itt nem bocsátkozunk részletekbe.

1. táblázat *A konszenzus – disszenzus dimenzió jellemzése*

Konszenzus	Disszenzus
Bizalom	Gyanakvás
A hegemon berendezkedés természetes állapot	A berendezkedéssel kapcsolatos konfliktusok jelentik a természetes állapotot
A jelenvaló természetesként láttatása	A jelenlegi rend historizált és átpolitizált
Lehetséges az integráció és a harmónia	A rend uralomra és elfojtott konfliktusokra utal
A kutatás az ábrázolásra összpontosít (representation)	A kutatás megkérdőjelezésre és újraértelmezésre összpontosít (re-presentation)
Az uralkodó metafora a tükör	Az uralkodó metafora a lencse
Az érvényesség központi jelentősége	Az éleslátás és a gyakorlat központi jelentősége
Az elmélet absztrakció	Az elmélet rálátás
Egyesült tudomány és háromszögelés	A nézőpont kiegészítése
A tudomány semleges	A tudomány átpolitizált
Az élet felfedezés	Az élet küzdelem és alkotás
A kutató anonim, s téren és időn kívül áll	A kutató meghatározott és pozicionált
Autonóm/szabad cselekvő	Történelmi/társadalmi viszonyokba ágyazott cselekvő

Forrás: Deetz (1996) adaptációja

2. táblázat *A helyi/alakuló – elit/a priori dimenzió jellemzése*

Helyi/alakuló	Elit/a priori
Viszonylagos közösségek	Privilegizált közösség
Többszörös nyelvi játékok	Rögzült nyelvi játék
Partikuláris	Univerzális
A rendszeres filozófia etnocentrikus	Rendszeres filozófia kialakításának reményén alapul
Elmélet nélküli (ateoretikus)	Elmélet-vezérelt
Szituációs vagy strukturális meghatározottság	Metodológiai meghatározottság
Nem alapvető	Alapvető
Helyi értelmezések	Nagy ívű elméletek a haladásról és az emancipációról
Érzékelés és jelentés, mint központi témák	Racionalitás és igazság, mint központi témák
Helyzetfüggő, gyakorlati tudás	Általánosítható, elméleti tudás
Nőies magatartásra hajlik	Férfias magatartásra hajlik
A különöst keresi	Az ismerőst keresi
A másiktól indul ki	Magából indul ki
A „különbözőség” ontológiája a módszer fölött	Ismeretelméleti és eljárási elemek uralkodnak

Forrás: Deetz (1996) adaptációja

3. táblázat *Az egyes gondolkodási típusok alaptulajdonságai*

Téma	Gondolkodási típus			
	Normatív	Interpretatív	Kritikai	Párbeszédes
Alapcél	Törvényszerű kapcsolatok a tárgyak között	Egységes kultúra felmutatása	Az uralom bemutatása	A konfliktus újrafeltárása
Módszer	Törvényekben megtestesülő tudomány	Értelmezés, néprajz	Kulturális bírálat, ideológia kritika	Leleplezés (dekonstrukció), származástan
Remény	Haladás és emancipáció	Az integratív értékek helyreállítása	A társadalmi rend megreformálása	Teret követel az elvesztett nézőpontoknak
Társadalmi viszonyok metaforája	Gazdasági	Társadalmi	Politikai	Tömeg
Szervezeti metafora	Piactér	Közösség	Politikai testület	Sokszínűség
Megcélzott probléma	Szakszerűtlenség, zűrzavar	Jelentésnélküliség, jogtalanság	Uralom, jóváhagyás	Marginalizáció, a konfliktus elnyomása
A kommunikáció iránti érdeklődés tárgya	Hitelesség, tekinthetőség, információ szükségletek	Társadalmi kultúraátvétel, csoportmegegerősítés	Félreértés, mód-szeres torzítás	A gondolkodási séma befagyasztása
Elbeszélés stílusa	Tudományos / technikai, stratégiai	Romantikus, átfogó	Terápiászerű, utasításos	Ironikus, kétértelmű
Időbeliség	Modern	Premodern	Késő modern	Posztmodern
Szervezet számára nyújtott előnyök	Befolyásolás, szakértelem	Elkötelezettség, a munkahelyi élet minősége	Részvétel, a tudás bővülése	Sokféleség, kreativitás
Hangulat	Optimista	Baráti	Gyanakvó	Könnyed
Társadalommal kapcsolatos félelem	Zűrzavar	Elszemélytelenedés	Tekintély	Totalizáció, normálisnak láttatás

Forrás: Deetz (1996) adaptációja

Kritikai elmélet és szervezetkutatás

A szervezetelméletek területén a kritikai elmélet központi küldetése uralom nélküli társadalmak és munkahelyek létrehozására irányul, ahol minden résztvevőnek azonos az esélye, hogy hozzájáruljon az emberi igényeket kielégítő és a mindenki folyamatos fejlődését szolgáló rendszerek kialakításához. A kutatások a szervezetek és a szélesebb társadalom kapcsolatát kívülről szemlélik, amennyiben az egyéb intézmények gyarmatosításából és a nyilvánosság uralásából, illetve lerombolásából fakadó lehetséges társadalmi következményeket hangsúlyozzák, illetve belülről vizsgálódnak, amennyiben a munkahelyi uralom olyan formáit tanulmányozzák, mint az eszközelvű (instrumentális) érvelés, a gondolkodási séma befagyasztása és a megegyezések folyamatok. Amint érzékeltettük, a kritikai kutatók gyakran hajlamosak vizsgálataikat elméleti elkötelezettségek sorára építeni, mely az elemzés során segítséget nyújt számukra az uralmi és torzulások helyzetek feltárásában. A szervezeteket főként politikai színtérnek tekintik, ezért az általános társadalmi elméleteket – különösen a nyilvánosság döntéshozatali elméleteit – tartják alkalmas kiindulópontnak (lásd Deetz [1992], [1995]).

A kritikai elmélet követői olykor világos cselekvési programmal rendelkeznek olyan sajátos és behatárolható csoportérdekekre összpontosítva, mint például a nők, a dolgozók, vagy a színes bőriűek érdekei, de rendszerint a vállalatokon belüli célok, értékek, illetve tudati és kommunikációs torzulások általános kérdéseit célozzák meg. A kritikai tanulmányok számára növekvő fontosságú a tudásbázis gazdagítása, a döntési folyamat javítása és a „tanulás” és alkalmazkodás erőteljesebbé tétele. Az ideológiák iránti érdeklődésük figyelembe veszi a hátrányos helyzetű csoportok nehézségeit saját politikai érdekük felismerésében, de sokkal inkább általánosságban mutatnak rá az emberi korlátokra, megkérdőjelezve a technokráciát, a konzumerizmust, a karrierizmust és a pusztán gazdasági növekedés elérésére törekvést. Munkáik legtöbbször egyfajta ideológiakritikát testesít meg, amely rámutat, hogy bizonyos érdekek miként szorulnak háttérbe, ami részint az emberi önérdék-felismerés, illetve az ezek jegyében történő cselekvés elégtelenségéből fakad. A vezetés- és szervezetkutatások esetében hangsúlyozni kell, hogy a kritikai elmélet – a marxizmussal ellentétben – még akkor sem *önmagában* menedzsmentellenes, ha hajlik arra, hogy a vezetést intézményesültnek, a vezetési ideológiákat és gyakorlatot pedig a mai uralmi formák megtestesüléseinek tekintse. ... A szervezetelméletekben a kritikai elmélet két alaptípusa különböztethető meg: az ideológiakritika és a kommunikatív cselekvés.

Ideológiakritika

A munkahelyet Marx bírálta a legkorábban ideológiai szempontból. A munkafolyamatokat illető elemzésében elsősorban a közvetlen erőszakkal, illetve a tőketulajdonosok és a munkások – mint a munkaerő tulajdonosai – közötti olyan gazdasági kizsákmányolásra összpontosított, melyek a munkakapcsolatokban fennálló strukturális különbségeken keresztül valósulnak meg. Csakhogy Marx a kizsákmányoló jellegű viszony ellepülésének mikéntjét is leírja, melynek következtében az törvényesnek látszik. Ez az ideológiakritika eredete. A gazdasági feltételek és az osztálystruktúra mindig is az elemzés középpontjában álltak, amely elemzés azt próbálta kideríteni, hogy az érdekek illetően félreismerését vajon az uralkodó osztály nézeteinek dominanciája okozza-e (Marx [1844]), avagy a gazdasági viszonyok gyászos kényszerei (Marx [1867]).

A tulajdonosok, majd később a vezetők általi uralom és kizsákmányolás központi szerepet játszik a huszadik századi marxista színezetű szervezetkutatók munkahelyet illető ideológiakritikájában (például Braverman [1974]; Clegg és Dunkerley [1980]; Edwards [1979]; Salaman [1981]). A baloldali elemzők figyelme az ideológiára irányult,

mivel gyakran úgy tűnt, hogy a munkások a kizsákmányolást, illetve az ipari országokban osztályalapon meglévő forradalmi lehetőségeiket nem ismerik fel. Ezek a kései elemzések idővel egyre kisebb mértékben foglalkoztak az erőszakkal, az osztályal és a gazdasági magyarázatokkal, midőn figyelmük annak vizsgálatára irányult, hogy miért válik oly ritkán szükségessé erőszak alkalmazása, illetve hogy a folyamatok miként alakítanak ki valós jóváhagyást. Egyre inkább a „dolgozók gyakorlati önismeretével” kapcsolatos témák kerültek előtérbe (például Gramsci [1929–35]; Burawoy [1979]; Willmott [1990]). Az ideológiakritikák immár egyre nagyobb mértékben lépnek túl a kifejezetten osztályjellegű témákon, s tanulmányozzák a kulturális-ideológiai ellenőrzés minden foglalkoztatott (a vezetés szintjeit is beleértve) viszonyában érvényesülő működési mechanizmusát (Hodge és társai [1979]; Czarniawska-Joerges [1988]; Deetz és Mumby [1990]; Kunda [1992]). A munkahelyen kialakított ideológia teljes egészében jelen van a médiában, illetve a fogyasztói kultúra és a jóléti állam erősödésében, ami a dolgozók önérdékkövetési kudarcáért felelős. Szerintük ugyanez az ideológia a felelős azért, hogy a szakértők és a menedzserek – a szükségleteik és követeléseik közötti viszonyt illetően – kudarcot vallanak az autonómiára való törekvés során, illetve hogy teret nyer a konformista nyomás, mely szabványosítja igényeik kielégítésének mikéntjét (hivalkodó fogyasztás, karrierizmus és önmagunk árucikké változtatása: lásd Heckscher [1995]). Véleményük szerint ez az, ami kiegészíti az ideológiakritikai hagyományt.

A kritikai munkák jelentős része a vezetési és szervezetelméletre úgy tekint, mint ami egyformán fejez ki és hoz létre ideológiákat, melyek a társadalomban és a szervezetben sajátos társas viszonyokat, illetve célokat törvényesítenek és erősítenek meg (Burrell és Morgan [1979]; Alvesson [1987]; Alvesson és Willmott [1996]; Steffy és Grimes [1992]). Az egyetemi oktatókat – különösen azokat, akik a menedzsmenttudományok területén tevékenykednek – gyakran ideológusoknak tekintik. Ezek az oktatók az uralkodó csoportokat a business schoolokban zajló szocializációval szolgálják, támogatják a menedzsereket a kulturális-ideológiai ellenőrzéshez munkahelyi szinten szükséges tervekkel és szókészlettel, valamint elősegítik a menedzseri uralom technikáinak bevezetését és használatát a tudományosság aurájának megteremtésével.

Az ideológiakritika szervezetekkel kapcsolatos gazdag és sokszínű irodalmában négy téma ismétlődik: (1) a társadalmi rend természetesnek látatása, illetve az a mód, ahogy egy társadalmilag/történelmileg konstruált világot szükségszerűnek, természetesenek, racionálisnak és magától értetődőnek festenek le; (2) a vezetői érdekek egyetemessé tétele és az ezekkel konfliktusban álló érdekek elnyomása; (3) az uralom megvalósítása eszközelvű folyamatok által, valamint az ezzel versenyképes, érvelő folyamatok háttérbe szorításával; és (4) a hegemonia, ami zökkenőmentessé teszi a jóváhagyáshoz vezető utat. (...)

Az ideológiakritika bírálata

A különféle ideológiakritikákban felbukkanó eme négy téma mindegyike értékes. Mégis, sokan rámutattak az ideológiakritika korlátaira. Ennek három válfaja látszik a leginkább általánosnak. Először, az ideológiakritika gyakran *ad hoc*-jellegűnek és reakciónak tűnik. A legtöbb tanulmány azt magyarázza, hogy valami miért nem történt meg, ahelyett hogy előrejelző jellegű és tesztelhető megállapításokat fogalmazna meg. Másodszor elitistának mutatkozik. A hamis igények és hamis tudat koncepciói, melyek a korai tanulmányok középpontjában álltak, pont ugyanazon emberekről vélelmezi a bölcs és következtető folyamatok alapvető gyengeségét, akiknek ilyen képességekkel történő felruházását reméli. A nagyobb egyenlőség támogatásának iróniája annak kinyilatkoztatása, hogy másoknak mit kellene akarniuk, vagy hogy miként kellene a „jobb” világot felfogniuk, s így nem tűnnek el sem az uralkodó, sem az uralt csoportok. Harmadszor, a korai

ideológiai kritikai művek számvetései igencsak túlegyszerűsítőeknek tűnnek. Abercrombie és társai (1980) „uralkodó ideológiatézist” illető bírálata értelmében az uralkodó csoport fogalma önálló és szándékolt marad, mintha egy jól azonosítható csoport dolgozta volna ki azt a rendszert, mely uralmat alakíthat ki a gondolatok felügyeletével és biztosíthatja érdekeit.

A posztmodernizmus talajáról érkező még kifinomultabb bírálat kimutatja, hogy a központi szerepet játszó szubjektív cselekvő ideája ugyanúgy nagy szerepet játszik az ideológiakritikában, ahogy azt az uralkodó csoportok és rendszerek is előnyben részesítik. A racionális és megfontolt cselekvő létezésére vonatkozó remény, aki autonóm és koherens cselekvésre képes, maga is értékes célpontja lehetne az ideológiakritikának. A vállalatok legitimációja azon a feltételezésen alapszik, hogy létezik ilyen egyén, illetve hogy elősegíthető egy ilyen jellegű individuális fejlődés. Az ideológiakritika teljes egésze érintetlenül hagyja ezt az egyénről alkotott alapgondolatot, még ha az irányzat képviselői sietnek is rámutatni arra, hogy az emberi mivolt jelenleg nem a fejlődésként értelmezhető irányba formálódik.

Persze, az ideológiakritika ereje fenntartható, anélkül hogy összeomlana e bírálatok súlya alatt, és a kritikai elmélet számos képviselője meg is tette ezt a lépést, amint le választotta az ideológia fogalmát a hagyományos marxizmusról. A bírálatokra (a) a sajátos kommunikatív helyzetekben érvényesülő uralmi gondolatrendszerek empirikus tanulmányozásával (ahelyett hogy a következményeket magyaráznák) (például Alvesson [1996]; Knights és Willmott [1987]; Rosen [1985]); (b) az utasításos jellegű megállapításoktól – melyek arra vonatkoznak, hogy mit kellene tenniük az embereknek (lázadás, felszabadítás) – történő tartózkodással, de az uralkodó hitek és értékek kutatandó mivoltának hangsúlyozásával (Deetz [1992]); (c) a pluralista minőségek elismerésével, de a különféle érdekek és nézőpontok közötti erőteljes aszimmetriához való változatlan ragaszkodással; és (d) az ideológiák uralmának olyan elképzelésével válaszoltak, mely nem egyszerű eszközökként vagy egy elit csoport érdekében állóként kezeli az ideológiákat, így mutatva ki, hogy az uralkodó ideák hatásait az elitek is elszenvedhetik (így például környezetszennyezésként, illetve a munkafolyamatokon keresztül: Heckscher [1995]).

Az ideológiakritika nehézségeire adott másféle választ jelent a kommunikációs nézőpont kritikai elméleten belüli kifejlesztése. Ez olyan fejlemény, mely átirányítja a figyelmet a társadalmilag elnyomó ideákról és intézményekről azon kommunikációs folyamatokra, amelyeken keresztül az ideák létrejönnek, újratermelőnek és felülvizsgálatra kerülnek, különösen döntéshozatali összefüggésekben.

A kommunikatív tevékenység

Habermas az 1970-es évek vége óta – a kritikai elmélet korábbi szószólóihoz képest szokatlan módon – leszűkítette a hagyományos ideológiakritika érvényességi körét, és elhelyezett egy olyan rendszeres filozófia felépítésére összpontosított, amelyben kiemelkedő fontosságot tölt be az elmélet és a kommunikatív tevékenység (Habermas [1984], [1987]). Ez a törekvés megőrzi az ideológiakritika számos jellemzőjét – beleértve a kivülről erőltetett társadalmi eszmék megkülönböztetését az értelemben gyökerezőektől –, mégis, inkább folyamatjellegű fogalmakat alkalmaz, mint tartalomorientált kritikát, s így a hagyományos ideológiakritikától meglehetősen elkülönül. Azon a nem utópián, hanem inkább csak reményen alapuló gondolat igenlését is napirendjére tűzi, hogy miként kellene az intézményeket megreformálnunk ideális beszédhelyzeteket közelítő, morálisan vezérelt eszmecserék mentén. Habermas kétféle történelmi tanulási folyamatot, illetve racionalitási formát különböztet meg: a technológiai-tudományos-stratégiát, mely a rendszervilággal társul, s a kommunikációs-politikai-etikait, mely az életvilággal áll kapcsolatban, s a szerző az utóbbi tényérésének elősegítésére törekszik. A racionalitás fogalmának

olyan irányban történő kibővítésével érvel az életvilág módszeres megjavítása mellett, mely tekintetbe veszi a jelentésminták teremtését és újratemtését. Az életvilág teljesen racionálisnak – inkább mint instrumentalizáltnak és strategizáltnak – tekinthető annyiban, hogy olyan kölcsönös kapcsolatokat tesz lehetővé, melyek a kommunikáció segítségével kialakított megértés által vétereltek, nem pedig a rendszervilág – pénzközpontúsággal vagy formális hatalommal átítélet – kényszerei vagy a hagyományos kulturális értékek meggondolatlan átfórmálása által (Habermas [1984]).

A kommunikatív megértés függ a torzítatlan tájékoztatástól és a jó szándékon, érvelésen és társalgáson nyugvó szabad eszmecsereétől. A torzítatlan és racionális vita alapján feltételezi, hogy mind a jelenlegi, mind pedig a kívánatos állapot megítélésével kapcsolatban konszenzusra lehet jutni. Allítja, hogy ezen eszményi elérése érdekében magára a nyelvre, illetve annak használati módjára vonatkozóan bizonyos feltételeknek kell teljesülniük. Ilyen feltétel az a várakozás és vágy, hogy megértsenek minket és mások bizalmukba fogadjanak, valamint annak reménye, hogy mások el fogják fogadni érveinket és egyéb megállapításainkat (lásd Thompson [1984]; Deetz [1992], 6. és 7. fejezetek). Efféle várakozások és ambíciók nélkül nem sok értelme van a megnyilatkozásoknak és vitáknak. A torzítatlan kommunikáció képezi az alapját a racionalitás „legmagasabb” (vagy inkább legszélesebb, legátgondoltabb) szintű megjelenési formájának, mely formát kommunikatív racionalitásnak nevez. Itt nincs hatalom, státusz, presztízis, ideológia, manipuláció, szakértői uralom, félelem, bizonytalanság, félreértés vagy bármiféle egyéb rosszindulat, mely a formálódó eszmék alapját képezi. A döntéshozatal alapjává a nyílt fórumok által kínált helyes és jól megalapozott érvek válnak, s háttérbe szorul a tekintély, a megszokás, az ideológia vagy a résztvevők kizárása. (...)

Ehelyütt nem fogjuk megismételni a Habermas elméletére vonatkozó kritikát (lásd Thompson és Held [1982]; Fraser [1987]; Burrell [1994]), hanem csak megemlítjük, hogy egyformán túlhangsúlyozza a racionalitás lehetőségét és a konszenzusos állapot értékét (Deetz [1992]), valamint túlzott súlyt helyez a nyelvben és az emberek közötti viszonyban lappangó átláthatóságra és racionalításra. Ez bizonyos mértékig az egyén potenciálisan autonóm és megvilágosodott modelljén nyugszik, de a korábbi kritikai elmélethez képest ez a feltételezés itt kevésbé központi jelentőségű, minthogy a hangsúly nem a tudatosságra, hanem a kommunikációs kapcsolatok szerkezetére – mint a racionalitás hordozójára – kerül. De Habermas is bírálható „jóindulatú és jóakarátú emberképe” miatt (Vattimo [1992]), amely a gondolkodás és a cselekvés megváltoztatása érdekében a tudásra és az érvelésre épít. Ez olyan álláspont, amelyben a posztmodernisták felettebb kéltelkednek.

A kritikai szervezetelmélet hozadéka

A szervezetelmélet kritikai tanulmányai a fent vázolt elképzeléseket hasznosítják, kidolgozzák őket, és bemutatják helytállóságukat a modern szervezetek megértésében és konkrét vállalatokban. Alvesson és Willmott (1996) kiemelt néhány olyan metaforát, amelyekkel a kritikai elmélet a szervezeteket és a vezetést illeti: a szervezet mint technokrácia, misztifikáció, kulturális bódítószer és gyarmatosító hatalom. Ez ráirányítja a figyelmet, hogy a vezetés szakértelme miként vezet az egyéb szervezeti résztvevők psziszivításához, hogy miként álcázzák a kétértelműséget és ellentmondásokat, hogy a munkahelyi valósággal kapcsolatos egyezkedésben az értékek és valóságértelmezések kitervelése miként irányul az alacsony szervezeti szinten lévő és egyéb perifériára szorult csoportok gyengítésére, és hogy a pénzközpontúság és a formális hatalomgyakorlás miként jelent belső hadviselést a munkahelyi tapasztalatok, illetve a világosan megfogalmazott értékek és elsőbbségi jogok fölötti hegemon pozíció megszerzése érdekében. Amint a fentiekben vázoltuk, két fő csapásirányra lehet itt rámutatni: egy tartalomorientáltra,

amely a kényszerek forrásait hangsúlyozza, s egy folyamatorientáltra, amely a szervezettek kommunikatív cselekvésében beálló módosulást emeli ki.

A kritikai elmélet például figyelmet szentel az eszközvelvű érvelés és a pénzközpontúság uralmával kapcsolatos szűk látókörű gondolkodásnak. Ha az eszközvelvű érvelést bölcsen alkalmazzák, úgy az a gondolkodás és cselekvés termékeny formájává válhat. A (politikailag és etikailag megalapozott vélemény kialakítását célzó) gyakorlati érvelés hiányában viszont nagymértékben öntörvényű, eszközzé alacsonyító és átgondolatlan jellege miatt erősen hajlamos az emberek és a természet eldologiasítására (objektívációjára) és ezáltal sokféle módon pusztít. Ennek legkirívóbb következményei: (1) erőszakolt munkafeltételek, ahol a munka belső értékeinek (kreativitás, változatosság, fejlődés, értelemmel telítettség) semmibe vétele vagy az eszközvelvű értékeknél alacsonyabb rendűvé tétele jellemző (Alvesson [1987]; Sievers [1986]); (2) szakértők (beleértve a vezetői eliteket) és a nem szakértők közötti aszimmetrikus társadalmi viszonyok kialakítása és megerősítése (Alvesson és Willmott [1996]; Fischer [1990]; Hollway [1984]); (3) az okfejtés módjában, az aszimmetrikus társadalmi viszonyokban és a politikai elsőbbségeket illetően tapasztalható nemek közötti torzulás (Calás és Smircich [1992a], [1992b]; Mumby és Putnam [1992]; Ferguson [1984]; Hearn és Parkin [1987]); (4) a munkavállalók gondolkodási sémáinak átfogó felügyelete és társadalmi helyzetük rögzítése (Deetz és Kersten [1983]; Frost [1987]; Mumby [1987]); (5) a munkavállalók, fogyasztók és az aktuális politikai-etikai kérdések széles körű társadalmi befolyásolása a tömegmédiá, a konsumerizmust előmozdító lobbizás által, valamint az egyéni és kollektív politikai döntéshozatal pénzközpontú megítélésének előnyben részesítése (Alvesson és Willmott [1996]; Deetz [1992]); és (6) a természeti környezet hulladékkal és szennyezéssel történő pusztítása (Shrivastava [1995]; Stead és Stead [1992]).

A technokrácia álcázásában az eszközvelvű racionalitás semlegesnek, s az önérdék és politika értektelített birodalmától mentesnek látszik. Dicsőít, és „megbújik” a technikák, illetve az objektivitás és pártatlanság hamis látszata mögött, amelyet a tudás, a bürokrácia és a hivatalos rendelkezések intézményesült szerkezeteivel kapcsolatban tulajdonít magának. Nem meglepő, hogy az összes menedzsment „specializáció” a technokráciának kedvez, midőn bejelenti a szakértelem monopóliumára vonatkozó igényét a saját fennhatósága alá tartozó területeken. Az emberi erőforrás specialistái például a munkavállalók kiválasztására és ösztönzésére vonatkozó „objektív” technikák sorát dolgozzák ki, melyekkel előtérbe tolják és védelmzik pozíciójukat (Hollway [1984]; Steffy és Grimes [1992]). A stratégiai menedzsment a hatalom gyakorlásának sajátos módját intézményesíti azáltal, hogy a szervezet és a környezet közötti érintkezési kulcsponton törvényesíti és kiváltságossá teszi a „menedzsmentet”, ezzel bizonyos szereplőket „stratégiai” helyzetbe hozva, míg másokat segédcsoportokká lefokozva, kiknek feladata önmaguk alárendelésében és a vállalati tervek végrehajtásában merül ki (Shrivastava [1986]; Alvesson és Willmott [1995]). A technokrácia fogalma ráirányítja a figyelmet az úgynevezett „professzionális menedzsment” egynemely sötétebb, és inkább zavaró tulajdonságára. Rámutat a szakértők által meghatározott és jóváhagyott emberi és szervezeti célok szükségességére. A vezetés fogalmát összeházasítja a technokráciával és az érvelés eszközvelvűsítésével, ezzel pedig napvilágra kerül és megkérdőjeleződik az értelem e leszűkített felfogása.

A technokrácia eszméjét létrehozó, illetve arra támaszkodó csoport-, eszme- vagy intézményi uralom technokrata tudat kialakulásához vezet (Habermas [1970]; Alvesson [1987]). Itt a különféle eszmék és elvek közötti alapvető összeütközéseket úgy tekintik, mint amelyek feloldódnak az egyre racionálisabb eljárások fejlődésének köszönhetően. A munkaszervezetekben az (elnyomás megszüntetését hangsúlyozó) gyakorlati megfontolások és a (teljesítmény maximalizálására összpontosító) eszközvelvű megfontolások közötti

ellentmondásokat olyan optimális vezetési módszerek használatával gondolják megkerülhetőnek, mint például a munkakörök gazdagítása, a QWL (*Quality of Working Life, azaz a munkahelyi élet minősége – a ford.*), a TQM (*Total Quality Management, azaz teljes körű minőségbiztosítás – a ford.*), a vállalati kultúra és így tovább, melyek – szerintük – egyidejűleg szolgálják az emberek jólétét és fejlődését, valamint a magas minőséget és termelékenységet. Ily módon az alapvető politikai kérdések technikai problémamegoldásá alakulnak át. (...)

Posztmodernizmus és szervezetkutatás

Sok mindent elmondtak már a „posztmodern” kifejezés többféle értelmű használatáról és az irányzat különféle változatairól (Alvesson [1995]; Thompson [1993]). Jelen munkánk nem tagadja e változatok létezését, ám a tanulmányunkéhoz hasonló összefüggésben hasznos lehet, ha bizonyos közös témákra irányítjuk figyelmünket. Ennek során a legfontosabb szerzők mondanivalójának különbségeit némiképp elhanyagoljuk, a közös vonásokat pedig kiemeljük. Ha a posztmodernizmust filozófiai alapokon álló kutatási szemléletként tekintjük – amint ez a legfőbb témája ennek az írásnak –, akkor gyakran a következő néhány, egészében véve egymással is összefüggő gondolatot szokás kiemelni: (a) a gondolkodási mód (diskurzus), illetve szövegfüggőség (textualitás) központi szerepe, amikor is a nyelv teremtő erejét hangsúlyozzák, továbbá a „természetes” dolgokat a gondolkodási mód által teremtettnek tekintik; (b) széttöredezett identitások, ahol a szubjektivitás folyamatjellegét hangsúlyozzák, továbbá hirdetik az individuális, autonóm, a dolgok jelentését meghatározni képes alany halálát, azaz az egyéni gondolkodás mikéntje teremt a valóságot, s nem létezik az emberek hagyományos, „lényeglátó” (esszencialisztikus) megértési módszere; (c) a jelenlét és valóságábrázolás filozófiájának kritikája, amelynek során az a nézet kap elsőbbséget, hogy a nyelvi kifejezések nem lehetnek egyértelműek, vagyis a nyelv nem képes visszatükrözni a valóságot és nem lehet a jelentés hordozója; (d) az alapok és nagy ívű elméletek (grand narratives) térvesztése, mely folyamat során előnyben részesül a vélemények sokfélesége és a helyi viszonyokra méretezett cselekvés, szemben az általános elméleti keretek, illetve a nagyszabású cselekvési programok alkalmazásával; (e) a hatalom és a tudás kapcsolata, ahol feltételezik a hatalom elválaszthatatlanságát a tudástól, így a tudás elveszti az ártatlanság és a semlegesség látszatát; (f) hiperrealitás – csalóka látszat – lép a „valós világ” helyébe, ahol a mai társadalmi rendben a szimuláció válik elsőrendűvé; és (g) az ellenállást és a meghatározatlanságot célzó kutatás, aminek során az irónia és a játékoság felülkerekedik a racionalitáson, az előre jelezhetőségen és a renden. Vegyük röviden sorra e témákat!

A gondolkodási mód központi szerepe

A posztmodern a francia strukturalizmusból nőtt ki, annak következtében, hogy nagy súlyt fektetett a filozófiában bekövetkezett nyelvészeti fordulatra. Nyen értelemben a posztmodernisták a francia hagyományok keretében hasonlóan mozdultak el strukturalista alapokon, mint Habermas a német hagyományban az ideológiakritika területén. Ahogy a kritikai elméletben a módszeresen torzított kommunikáció felismerése megszűnteti a tudatosság korábbi hamis érzetét, úgy váltja fel a posztmodern felfogásban a szövegfüggőség és a gondolkodás mikéntje a tudattalan struktúráját. Mindkét irányzatra jellemző, hogy az említett eszközökkel kétfrontos háborút indítottak: egyrészt az objektivistákkal szemben, akik tudományuk segítségével a természetet és az emberek viselkedését akarják előrejelezni/befolyásolni, másrészt a humanistákkal szemben, akik az egyén által leírt tapasztalatot és páratlan emberi jogait emelik trónra, s az emberi szabadság naiv változatát dicsőítik. Posztmodernista részről a nyelv középpontba állítása lehetővé tette a konstruáltság hangsúlyozását, amely egyrészt tagadja a bizonyosságról és az

objektív valóságról szóló objektivista álláspontot, másrészt szembehelyezkedik a humanisták azon sarkalatos állításaival, amelyek elfedik szemük előtt a tapasztalat társadalmi/nyelvi jellegét. Amint a későbbiekben látni fogjuk, a nyelvi fordulat lehetővé tette a posztmodern számára, hogy – az autonómia és az egységes identitások kritikáján keresztül – elutasítsa a humanizmust, valamint – a jelenléti és valóságábrázolás filozófiájának kritikáján keresztül – elutasítsa az objektivizmust.

Ha tudomásul vesszük a gondolkodási mód elsődlegességét, akkor ezzel azt állítjuk, hogy minden egyén gondolkodási sémák által uralt viszonyok közé születik, mely sémák jelenléte erőteljes és folyamatos. A világról szerzett tapasztalatokat az ember úgy rendezi el magában, ahogy a gondolkodás mikéntje vezeti őt a tájékozódás során, melynek segítségével a világ jelenségei sajátos egységekbe és osztályokba sorolódnak. Amint az ember egyre jobban elsajátítja a gondolkodási sémán belüli gondolkozás mikéntjét, úgy válik az számára egyre érthetőbbé. Ez annyit jelent, hogy az elérhető gondolkodási rendszerek eleve sajátos módon jelölik ki az ember helyét a világban, még mielőtt az egyénnek bármiféle fogalma is lehetne arról, hogy e rendszerek között választási lehetősége van. A világot strukturáló gondolkodási séma egyúttal a személy szubjektivitását is formálja, sajátos társadalmi identitást és létezési módot kínálva számára. A személy – a humanizmus nézetével *ellentétben* – elsődlegesen mindig társadalmi jellegű, és csak tévedésből állítható, hogy a személyes én a tapasztalat kiindulópontja. (...)

Számos szervezetenkénti termékenyen használta fel ezt a meglátást. ... Knights és Morgan például a gondolkodási sémák működésének Foucault-féle megközelítését arra használta, hogy feltárja, miként szerveződik (konstruálódik) a személy és a világ a vállalat stratégiai gondolkodása által. Állításuk szerint a „*stratégiai gondolkodás az embereket olyan tevékenységek iránt teszi elkötelezetté, amelyek során ráébrednek arra az alapvető igazságra, hogy kik is ők valójában – tudniillik »stratégiai szereplők«.*” (Knights és Morgan [1991], 260. old.). Rámutatnak a vállalaton belüli stratégiai gondolkodás számos hatalmi következményére – így például a vezetők előjogainak fenntartására és kiszélesítésére, a vezetők személyes biztonságérzetének megeremtelítésére, a férfias jelleg kidomborítására (a férfi) vezetők számára, valamint a hatalomgyakorlás megkönnyítésére, illetve legitímé tételére.

Szétzúrt identitások

A „személy” posztmodern felfogása szervesen következik a gondolkodási mód szerepéről kialakított álláspontból. A posztmodern elutasítja az autonóm, önmagát meghatározó, biztos és egységes önanonosság-tudattal rendelkező emberről szóló elgondolást, amely az egyént a társas univerzum középpontjának tekinti. Jóllehet, ezt a kritikus álláspontot számos egyéb gondolati irányzat is vallja (például a behaviouristák és a strukturalisták), azonban a posztmodern hívei erőteljes és kifinomult érvek segítségével képviselik ezt a gondolatot.

A biztos és egységes önanonosság-tudat kétféleképp bírálható. Az első változat szerint a Nyugat *embert*felfogása mindig is mítosz volt. E nézet meglehetősen etnocentrikus beállítottságot képvisel. Freud munkásságát – miszerint a szorongás és a konfliktus az emberi lélek központi fontosságú jelenségei – szokás felhasználni annak bemutatására, hogy a nyugati gondolkodás egyre inkább ráébred az ember belső szétzúrt-zettségére és következetlenségére, ám a posztmodern képviselői ennél tovább mennek, amennyiben le is rántják a leplet a nyugati típusú énképről (dekonstrukció). Az egységes én gondolatát pusztán agyszüleménynek tartják, ami azt a célt szolgálja, hogy az ember elnyomja vele az említett konfliktusokat és előnyben részesítse a férfias tulajdonságokat, a racionalitást, az előrelátást és a befolyásolást. Amilyen mértékben beszéltek személyről az uralkodó gondolkodási sémák (és hozták létre a személyt, mint a gondol-

codás forrását), olyan mértékben ruházták fel biztos önazonosság-tudattal. Csakhogy ezzel egyidejűleg ez a személy az uralom újratermelésében is részt vett, ily módon szorítva perifériára saját énjének egyéb részeit, illetve más csoportokat. Az autonómia érzete ezen elnyomás elleplezését szolgálta, valamint a konfliktus tényéhez negatív képzettsítésásokat rendelt.

A kritika másik változata szerint az önmagával harmóniában lévő, egységes és (potenciálisan) autonóm egyén képe a jelenlegi történelmi és kulturális helyzetben vált hamissá. Ha az önazonosság a társadalom terméke, akkor ez viszonylag szilárd marad homogén és stabil társadalmakban, ahol az uralkodó gondolkodási rendszerek száma alacsony. A mai heterogén, globális, fizikai távolságokat feloldó (azaz „telekapcsolatokkal” átszótt) társadalmakban a hozzáférhető gondolkodási sémák száma gyorsan növekszik, s ezek ráadásul gyorsan változnak. Az egyént ma már oly sokféle gondolkodási mód szolítja meg, hogy a széttöredezés tulajdonképpen elkerülhetetlen (Gergen [1991]). Amint a társadalom egyre inkább széttöredezik, és hiperreálisra vagy virtuálisra válik (a virtualitás szerint a gondolkodás mikéntjének nincs semmi kapcsolata a világgal, a képek csupán egyéb képekre vonatkoznak), az önazonosságot stabilizáló erők semmivé foszlanak. Ez az álláspont a gondolkodási folyamatban óriási szabadsággal és lehetőséggel kecsegtet a perifériára szorított csoportok és nézőpontok érvényesítése számára; ám egyúttal el is bizonytalanít, ami olyan normalizációs stratégiákhoz vezet, amelyekkel az emberek „önként” behódolnak a kereskedelmi világ által kínált fogyasztói énképnek, illetve azonosulnak a szervezetek vállalati kultúra által egybeszerkesztett énképével (Deetz [1995]; Willmott [1994]). Az ilyen, fellazult egyéniségű emberek roppant fogékonyak a manipulációra is, és a rendszerben marionett-figuraként irányíthatók. Ez a folyamat magával sodorja az embert, de – Baudrillard (1983, 1988) szimulációról szóló elképzelése szerint – ez az uralom uralkodó csoport nélküli formája. E két kritikus megközelítést – amelyek közül az egyik azt emeli ki, hogy az emberi természetre *eredendően* jellemző a széttöredezettség és a gondolkodási séma általi meghatározottság, a másik pedig ugyanezt állítja, de csupán a jelenkor nyugati felfogásáról – gyakran hangsúlyozzák (lásd Gergen [1991], [1992]). (...)

Az emberi szereplők – és szervezési tevékenységük – destabilizálásából fontos következtetések adódnak a szervezetelemzés számára. Linstead azt állítja, hogy „*ekkor a szervezet folyamatosan jön létre, alakul és alakít, a szubjektumok termelik és fogyasztják*”. Szorgalmazza, hogy a vizsgálatok érdeklődése mozduljon el „*az olyan folyamatok irányába, amelyek alakítják a szubjektivitást, és kevésbé foglalkoznak az egyes szubjektumok szavakat befolyásoló hatásával*” (Linstead [1993], 60. old.). Knights és Willmott (1989) egy ilyen jellegű munkájukban bemutatták, miként vezet a leigázás különféle formáihoz az, amikor valakit egy folyamat alakít, Pringle (1988) pedig kimutatta, hogyan zajlik a „titkár” önazonosságának kialakítása és újratermelése. Deetz (1994c, 1997, 1998) bemutatta, hogy a „tudásintenzív” munka miként vezet sajátos munkahelyi önazonosságtudat kialakulásához. Townley (1993) hasonló módon dolgozott, és az emberi erőforrás menedzsment gondolkodási sémájára a Foucault-féle elemzést alkalmazta. Ebben a munkában Townley amellett érvelt, hogy az emberi erőforrás menedzsmentben az elemzés alapegysége „*az alkalmazotti viszonyban megtestesülő cserefolyamat milyensége*”. Mivel ez a kapcsolat önmagában meghatározatlan, a csereviszonyt úgy szervezik meg, hogy valamiféle rendezettséget kényszerítenek az eredendően bizonytalanra. Az emberi erőforrás menedzsment területén a tudás kialakítása „*osztályozási, sorbarendezi és elosztási szabályok segítségével, tevékenységek definiálásával, mérési skálák rögzítésével, valamint eljárási szabályok meghatározásán keresztül történik, ami az emberi erőforrás menedzsmentre egyértelműen jellemző sajátos gondolkodási séma felbukkanását eredményezi*” (Townley [1993], 541. old.). E tudásbázis önti tárgyi for-

mába (határozza meg) az egyént, ily módon korlátozva és rendelve alá az ember teljesebb társas és személyi jellegét.

A jelenlét filozófiájának kritikája

A normatív (előíró) jellegű társadalomtudomány – akárcsak legtöbbünk a mindennapi életben – problémamentesnek tekinti a tárgyak jelenlétét; a nyelv elsődleges feladatát pedig abban látja, hogy a tárgyakat megnevezze, megjelenítse. Ha megkérdezzük tőlünk valamiről, hogy az micsoda, akkor megpróbáljuk meghatározni az illető dolgot, felsoroljuk lényeges tulajdonságait. A posztmodern képviselői ezt éppolyan illuzórikus álláspontnak tartják, mint az önazonosságról szóló elképzelést. A világ valamely *dolga* csak egy bizonyos létezőhöz fűződő sajátos viszony keretei között válik *tárggyá*, tudniillik ha a szóban forgó dolog képes arra, hogy az illető számára az adott tárgyat jelenítse meg. Ezek szerint a nyelvi és nem nyelvi gyakorlati alkalmazások különféle formái központi szerepet játszanak a tárgyak megteremtésében. Ezt az álláspontot már egy ideje ismerjük, mégpedig egymástól olyannyira különböző szerzők munkáiból, mint például Mead, Wittgenstein vagy Heidegger, ám e nézetet még mindig félreértések övezik. Ezek közül a leggyakoribb a relativizmus vádja. Az igazság azonban az, hogy ez az álláspont nem azonos semmilyen szabadosságon vagy szubjektívizmuson alapuló relativizmussal. Az ilyen vádat hangoztatók félreértik a tárgyról szóló koncepciót, illetve a gondolkodási séma szerepét hangsúlyozó elmélet erejét. A legtöbb posztmodern kutatót nem aggasztja, hogy esetleg relativistának bélyegzik, sokkal inkább érdeklődnek viszont a tárgyak látszólagos stabilitása, illetve ama nehézség iránt, ami az egyes tárgyakat teremtő és fenntartó működési erők teljes körű feltárásában rejlik.

Amint a zéttöredezett identitásokról szóló részben már említettük, a posztmodern egyes képviselői különböznek egymástól abból a szempontból, hogy milyen mértékben tekintik a gondolkodási módot szövegfüggőként, illetve szélesebb értelemben meghatározottként. Egészében véve azonban Saussure megállapításából szokás kiindulni, miszerint a nézőpont teremti a tárgyat. Saussure ezzel a nyelvi megkülönböztető rendszer értéktelíttségének fontosságára akarta irányítani a figyelmet, ám a nyelvi és nem nyelvi gyakorlati alkalmazások hamar kapcsolatba kerülnek egymással. Lássunk egy rövid példát! A „dolgozó” a világban egy tárgy (persze amellet, hogy alany is), ám sem Isten, sem pedig a természet nem alkotott „dolgozót”. Ahhoz, hogy a „dolgozó”, mint olyan létezhesen, két dologra van szükség: egyrészt egy nyelvre, és olyan gyakorlati alkalmazásokra, amelyek lehetővé teszik az emberek csoportba sorolását és osztályozását, másrészt valamire, amire ezek a csoportok és osztályok vonatkoztathatók. Azok a kérdések, hogy „Mi valójában a dolgozó?”, „Mi a lényege a dolgozónak?”, „Mi tesz valakit dolgozónak?”, megválaszolhatatlanok, ha csupán azt a valamit tekintjük, amit dolgozónaként írhatunk le, ahelyett, hogy ezt a tárggyá tevő nyelvi és nem nyelvi gyakorlati alkalmazások termékeinek tekintenénk. Ebben az értelemben a dolgozó nem elszigetelt létező. Ha dolgozóról beszélünk, az már magában foglalja azt is, hogy létezik munkamegosztás és hogy megjelent a menedzsment (a „nem dolgozók”). A dolgozó „lényege” nem azokat a tulajdonságokat tömöríti, amelyekkel a „tárgy” rendelkezik, hanem bizonyos viszonyrendszereket, beleértve a munkamegosztást is. Hibát akkor követünk el, ha figyelmünket magára a tárgyra, illetve annak tulajdonságaira összpontosítjuk. Figyelmünket a viszonyrendszerekre kellene irányítanunk, amelyek csak egyszerűen léteznek a világban, hanem megfelelnek az emberek világrértelmezésének, a gondolkodási sémának, illetve a szövegfüggőségnek. A „dolgozó” jelentése nem magától értetődő, és nem létezik eleve (azaz önmagából fakadóan), hanem az ellentétek és az érintkezési pontok halmazától függ, azoktól a viszonyoktól, amelyek hasonlóvá, illetve eltérővé teszik azt más dolgokhoz képest.

Mivel a világ bármely dolga sokféle tárgyként megalkotható/kifejezhető, és ennek csupán az emberi találekonyosság, illetve a múltban megvalósult értelmezések nyomai szabhatnak határt, ezért a jelentés nem lehet végérvényesen rögzített, hanem mindig befejezetlen és meghatározatlan. A teljesség és a lezártág látszata miatt nem vesszük észre a nyilvánvaló mögött rejtező politikai töltetet, a konstruált jelleget és a különféle értelmezési lehetőségeket. A nyelv tehát olyan értelemben központi jelentőségű a tárgyak megteremtésében, hogy ez nyújtja számunkra a dolgok egyneműségére, illetve különbözőségére vonatkozó társadalmi/történelmi gyökerű megkülönböztetéseket. A nyelv nem tükrözheti vissza a „kívül” létező valóságot vagy az emberek tudati állapotát (Shotter és Gergen [1989], [1994]). A nyelv képekből áll, metaforákat alkalmaz, ellentmondásokkal és következetlenségekkel telített (Brown [1990]; Cooper és Burrell [1988]). A nyelv nem egyetemes érvényű és nem rögzült, hanem esetleges, szétfórdezett és helyi jellegű (Linstead és Grafton-Small [1992]). A szervezetkutatók ezeket az elgondolásokat a szervezeti működés során megjelenő tárgyaknak, köztük magának a leszűkített szervezet-értelmezésnek a leleplezésére (dekonstrukciójára) használták. Talán az efféle kutatások legtermékenyebbjei közé a számviteli gyakorlatot elemző munkák tartoznak. Nettó eredmény, profit és veszteség, költségek és hasonlók nem létezhetnek és nem lehetnek valóságos jelenségek sajátos, teremtő hatású gyakorlati alkalmazások nélkül (Hopwood [1987]; Power és Laughlin [1992]; Montagna [1986]). Más kutatók a tudás és az információ témakörét vették közelebből szemügyre (Boland [1987]). Ismét mások a beszámolás gyakorlatát (Sless [1988]), illetve az emberek osztályokba sorolását tanulmányozták (Epstein [1988]). E törekvések mindegyike rámutatott a tárgyak létezéséhez szükséges feltételekre a szervezeti működés során. Ebből következik, hogy minden valóság-ábrázolási kísérlet részrehajló (azaz egyoldalú és előnyben részesíti valamelyik oldalt). A tárgyaknak nyelvhasználat általi megkülönböztetése szükségszerű feltétele a másokkal való együttéléssnek, ám ez elkerülhetetlenül korlátozó hatású is annyiban, amennyiben elfed más fontos megkülönböztetési módokat, melyek egyébként lehetőségek lennének (lásd Bourdieu [1984], [1991]).

Az alapok és uralkodó elbeszélések térvészése

Bármely álláspont ereje annak megalapozottságából származik – állítja a hagyományos felfogás. Ez az alap lehet metafizikai jellegű – mint például a külső világ léte az empiricizmusban, a gondolati struktúrák léte a racionalizmusban, vagy az emberi természet léte a humanizmusban – vagy pedig valamiféle elbeszélés, történelemről alkotott történet, mint például a marxizmus osztályharca, a szociáldarwinizmus gondolata a legrátermettebbek túléléséről, vagy a piacgazdaság láthatatlan kézről szóló elmélete. Ezeknek az alapoknak a segítségével az egyes álláspontokat olyan színben tüntetik fel, mintha azok biztosan és elkerülhetetlenül igazak lennének, nem pedig esetlegesen, illetve érdekből születtek volna. Bizonyos, hogy a szervezetelmélet nagy része ilyen alapokon nyugszik, beleértve a kritikai elmélet morálisan vezérelt kommunikatív folyamatát is.

E kérdésben a posztmodern képviselői – az identitások témaköréhez hasonlóan – két különböző, bár nem összeegyeztethetetlen nézetet képviselnek. Az egyik álláspont kategorikus (azaz történelemtől és társadalmi viszonyoktól függetlenül érvényes), a másik inkább az újabb történelmi fejlemények iránt érdeklődik (ily módon közös pontjai vannak a filozófiai/korszakoló megkülönböztetésekkel). Az első nézet szerint az elvi alapok és legitimitást nyújtó elbeszélések mindig is becsapták az embereket. Ezeket az eszközöket alkalmazóik (rendszerint nem tudatosan) az uralkodó világnézet és a hozzátartozó rend támogatására használták. A feministák például azzal érvelnek, hogy a történelmet mindig is férfiak magyarázták (*history*). Az empiricisták hivatkozása a külső világ természetére elrejtette a szemük elől saját (illetve a kiváltságos társadalmi csoportoktól átvett)

fogalmaik, alkalmazott módszereik, eszközeik, tevékenységük és beszámolóik világalkotó erejét.

A második nézetet követő posztmodernisták arra hívják fel a figyelmet, hogy a társadalom egyre bizalmatlanabb az elbeszélésekkel és megalapozási törekvésekkel szemben. Lyotard (1984) rámutatott a „szellemről”, illetve az „emancipációról” szóló nagy ívű elbeszélés hanyatlására. A választási lehetőségek bővülése és a társadalom növekvő politikai cinizmus (vagy éleslátása) oda vezet, hogy az emberek gyanakodva tekintenek a legitimációs törekvésekre. Ez nem áll távol Habermas gondolatától, amely a kései kapitalista társadalom legitimációs válságáról beszél (Habermas [1975]). Lyotard szerint talán nem is maradt más számunkra, csak a helyi jellegű elbeszélések. Mindezek következtében különös figyelmet szentelnek a szervezetekben elhangzó történetek nagy ívű elbeszélésekkel való kapcsolatára, és ha a kettő között eltérést tapasztalnak, akkor rámutatnak a különbségek helytől és helyzettől függő voltára (lásd Martin [1990]; Deetz [1997]). Mások ezzel az új elméleti lehetőséggel mutatták ki a menedzsment domináns elbeszéléseibe vetett hamis bizonyosságot (Jehenson [1984]; Ingersoll és Adams [1986]; Carter és Jackson [1987]; Calás és Smircich [1991]).

Nem minden posztmodern gondolkodó tekinti e fejleményeket feltétlenül kedvezőnek. Egyfelől biztos, hogy az alapok és nagy ívű elbeszélések térszűrése elveszi az uralkodó csoportok egyik legfontosabb támaszát, tudniillik hogy biztonságot és bizonyosságot nyújthatnak mások alávétéséért cserébe. Az eddigi alapok helyét azonban nem szükségképpen váltja fel a peremre szorult csoportok megnövekedett szabadsága és politikai cselekvőképessége. Lyotard bemutatta az úgynevezett „teljesítményelvűség” megjelenését, amikor a társadalmi célok eléréséhez szükséges eszközök öncéllá válnak (lásd még Power [1994]). A számítógéphez és az információhoz való hozzáférés lehetősége – ami nem annyira az egyénben megtestesülő tudástól (a „tudós” mivolttól), hanem sokkal inkább a pénzügyi erőforrások meglététől függ – a tudás és a hatalom jelentős forrásává vált. Ezzel együtt pedig létrejönnek a hatalomgyakorlás új formái, amelyeket már nem a társadalmi probléma iránti érzékenység, illetve a társadalom java vezérel, hanem a minél nagyobb termelés és fogyasztás pusztja igézte. (...)

A tudás/hatalom kapcsolat

A szervezetekről szóló tanulmányok többségéhez viszonyítva a posztmodern jellegű írások igen eltérő módon tárgyalják a hatalom kérdését. Foucault jelenti a legjobb példát erre (Foucault [1977], [1980]; lásd Clegg [1994]). Az érdeklődés középpontjában álló hatalom nem az, amelyet valaki birtokol vagy megszerez. A hatalom felbukkanása ennél alapvetőbb hatalmi viszonyoknak köszönhető. A hatalom magában a gondolkodás mikéntjében rejtezik: a nyelvi megkülönböztetések összetételében, az indoklási módokban és a lényeges gyakorlati alkalmazások jellegében. Ezek együttese társadalmi intézményeket szervez és sajátos alanyokat teremt. Amint azt korábban említettük, a nyelv szerepe itt kevésbé hangsúlyos, mint a posztmodern sok egyéb változatában. A korábbi példánál maradva: a „vállalati vezető” létrehozó gondolkodási mód egyszerre hatalmazza fel, illetve fosztja meg bizonyos hatalomtól az érintettek ezen csoportját. A gondolkodás mikéntje egyszerre alakít ki összetartást és érdekeket, illetve konfliktusokat, kézzelfogható és jelképes erőforrásokat, önértelmezési módokat teremt, és mindez igaz a többi szereplőre is, például a szakemberekre és a dolgozókra. A hatalom tehát a demarkációs vonalakban és az ezeket fenntartó gondolkodási rendszerekben rejtezik. Olyan fontos gyakorlati alkalmazások játszanak szerepet itt, mint például a munkaerő toborzásának és kiválasztásának eljárásai, az irodák elrendezése, a jutalmazási és ellenőrzési rendszerek, a szereplők bevonása, illetve kirekesztése a fontos megbeszélésekből stb. A fegyelem Foucault-féle (1977) koncepciója jelenti a szervezetkutatásban megjelenő legfontosabb

fogalmak egyikét. A demarkációs vonalak normakövető viselkedést eredményeznek, amelyet támogat a tudás kinyilatkoztatása. A képzés, a bejáratott munkafolyamatok, az önellenőrzés és a szakértők fegyelmező erőt testesítenek meg, amennyiben elősegítik a normák kialakulását és betartását. Különösen a normatív (modernista) szakemberek, valamint az általuk létrehozott tudás alkalmas az önkényes és részrehajló gondolkodási sémák valódi természetének elfedésére és a normalizáció elősegítésére (Hollway [1984], [1991]). Townley (1993) korábban már tárgyalt munkája alapos elemzések segítségével mutatta ki, miként használják fel az emberi erőforrásokkal foglalkozó szakember és a kapcsolódó ismeretek fejlesztését az alkalmazottak „meghatározására” és alávetésére. Ezen tudás az alkalmazottak számára is hasznosítható: segítségével önmagukat ellenőrizhetik, s módosíthatják hozzáállásukat és viselkedésüket olyan normák és elvárások betartása érdekében, melyeket mások határoztak meg számukra (Deetz [1995], 10. fejezet és [1998]).

Hiperrealitás

A posztmodern írások különbözőképpen kezelik azt a viszonyt, amely a nyelvi és – az emberekkel és a világgal kapcsolatos – nem nyelvi vonatkozások között fennáll. A szigorú összpontosítás a nyelv szerepére, valamint a jelenlét filozófiájának erőteljes kritikája nem sok teret hagy az olyan álláspontok számára, amelyek – előzetesen kialakult és viszonylag állandó – szövegen kívüli valóságra hivatkoznak. A posztmodern legtöbb képviselője valamiféle többletként vagy „másságként” kezeli a külső tényezők halmozát. Ez a tárgyakat alakító folyamatok számára alapot szolgáltat, továbbá megmenti a nyelvi rendszereket attól, hogy zárttá és pusztán képzeletben létezővé váljanak. Noha a jelzett külső, valóságos létezőnek nincs sajátos karaktere, mégis, mindig többet jelent a rendszer által létrehozott tárgynál, ami minden ábrázolási rendszer korlátozott természetére és alapvető meghatározatlanságára figyelmeztet (Cooper [1989]). A meghatározatlanságban jelenlévő „másság” lehetővé teszi, hogy kimutassuk a valamennyi rendszerben jelenlévő uralmat, hogy megnyissuk e rendszereket, valamint hogy áttörjük bizonyos szövegfüggő rendszerek önhivatkozó ördög körét.

A posztmodern képviselői számos létező nyelvi, illetve ábrázolási rendszert úgy mutatnak be, mint amelyek önmagukra hivatkoznak. Az ilyen rendszerek nem kötődnek a társas kapcsolatok termékeihez, mint objektív világhoz, s a külső tényezők létéből származó többletre sincsenek tekintettel. A látszólag valóságként visszatükrözött világot maguk hozzák létre. Például a manapság létező tömegtájékoztató és információs rendszerek képesek arra, hogy gyors ütemben hozzanak létre olyan képeket, amelyek sokkal inkább helyettesítik, mintsem tükrözik a külvilágot. Az ilyen rendszerek egy sor felidézett, képzeletben létező világ segítségével uralhatják a terepet. A jelzett külső valóság eltűnik, mintha az alig lenne több egy másik jelnél. Ily módon a jelek csupán más jelekre vonatkoznak, a képek már csak képek képei. E rendszerek tisztán önhivatkozókká, vagy – Baudrillard szavaival – *szimulációkká* válhatnak (lásd Deetz [1994b]). Baudrillard elemzése szerint egy ilyen világban a jelek elszakadtak attól a feladattól, hogy kapcsolatot teremtsenek a világgal, és a „modellvilágra” adott „modellválasz” felváltja a valóságos, változó világra vonatkozó válaszadási tevékenységet. A jelek azáltal, hogy csupán önmagukra hivatkoznak és kevés közülük van bármiféle külső vagy belső világhoz, elérik a megjelenítés lehetőségének strukturális határát. ... (Baudrillard [1975], 127–128. old.)

Az ily módon értelmezett világ nem pusztán vélelem, mivel nem létezik „valódi” külvilág, amelyet a leírás helytelenül tükrözne vissza vagy amelyet a leírás kijavítására használhatnánk. A leírt világ valójában a képzeletben létezik; nincs ellenlábasa, külső viszonyítási pontja. Baudrillard a betegség színlelése, illetve szimulálása közötti különbség segítségével világította meg e posztmodern gondolat természetét: „a színlelés vagy leple-

zés érintetlenül hagyja azt az elvet, hogy létezik valóság; a köztük lévő különbség minden esetben világos, csupán arról van szó, hogy a valóságot álcázzák; míg a szimuláció az »igaz« és a »hamis«, a »valódi« és a »képzeletben létező« közötti különbség létét fenyegeti. Mivel a szimuláló »igaz« tüneteket produkál, a kérdés az, hogy tényleg beteg-e az illető vagy sem. Objektíve nem tekinthetjük sem betegnek, sem pedig nem betegnek.» (Baudrillard [1983], 5. old.) E gondolatok néhány szervezetelméleti kutatást ihlettek, amelyek a modern szervezetek képzeletben létező jellegét hangsúlyozzák (Berg [1989]; Alvesson [1990]; Deetz [1994c], [1995]). Amint a posztmodern gondolatok szervezetelméleti alkalmazásával gyakran megesik, e kutatások a kiinduló álláspontból fakadó összes (extrém) következményt nem viszik végig a végletekig.

A kutatás mint ellenállás és meghatározatlanság

A posztmodern kutatás szerepe nagyon eltér a társadalomtudományokra ruházott hagyományosabb szerepektől. Elsődleges célja, hogy megkísérelje felnyitni a szemünket arra a meghatározatlanságra, amelyet a modern társadalomtudomány, a nap mint nap alkalmazott elméletek, megszokások és gyakorlatok zártak el előlünk. E törekvés eredménye egyfajta antipozitív tudás (Knights [1992]). Legfontosabb módszerei pedig a leleplezés (dekonstrukció), az ellenálló olvasatok, valamint a származástan (genealógia). E fogalmak sokféle értelemben használatosak, és jelen tanulmány szűkös keretei aligha engednek többet a vázlatos áttekintésnél. A leleplezés elsősorban a jelenlét filozófiája ellen irányul. Felszínre hozza a rendszert támogató rejtett (hallgatólagos) előfeltevéseket, amelyek olyan színben tüntetik fel a pozitívista (tényszerű) kifejezéseket, mintha azok létező tárgyra vonatkoznának. Mihelyt rámutatnak a rejtett előfeltevésre, világossá válik a pozitív kifejezés negatívától való függése, s egy harmadik feltételezést is visszanyerünk, amely egy – az első kettő ellentététől független – világgalkotási módot tár a szemünk elé (lásd Cooper [1989]; Martin [1990]; Calás és Smircich [1991]; Mumby és Putnam [1992]). Az ellenálló olvasat kevésbé összpontosít az előfeltevésekre. A módszer egyrészt a konstrukciós tevékenységet mutatja be, másrészt feltárja a külső tényezők többletéből fakadó meghatározatlanságot. A pozitívista és a poláris konstrukció egyaránt uralmat szolgáló cselekedetekként jelennek meg, mely folyamat során a szubjektivitás erőszakot tesz a világon és közben önmagát is korlátozza. E módszer újra felszínre hozza és tárgyalhatóvá teszi azokat a konfliktusokat, melyeket a pozitívista tárgyalásmód elfojtott. ... Az újszerű olvasatok alkotóelemei a metsző ironia és a megfontolt játékoság; továbbá az ilyen tevékenységet gyakran a túlegyszerűsített és túl erőszakossá változtatott világ unalmas kényszereitől megszabadult ember öröme vezérli. Az efféle olvasatot jól példázza Calás és Smircich (1988) beszámolója egy főáramú, pozitívista jellegű folyóirat cikkéről. Először felteszik a kérdést: „Miért kellene hinnünk ennek a szerzőnek?“, majd rámutatnak azokra a szónoki trükkökre, amelyeknek célja az olvasó meggyőzése. ...

A társadalomtudomány feladata nem a helyes megoldások megtalálása, hanem az uralkodó feltételezések, rögzült jelentések és viszonyok megkérdőjelezése, valamint az emberi lények alkotóképességének felszabadítása a másokhoz és a világhoz fűződő viszonyt illetően. E jellemzőket Gergen (1978) és Astley (1985) minden fontos elmélet alapvető tulajdonságainak tekintik. Sangren (1992) bemutatta, hogy a hittételek és a rögzült jelentések megkérdőjelezése, valamint a világkép zártságának feltörése könnyen vezethet új hittételek, újfajta rögzült jelentések születéséhez és újabb bezáródáshoz. A posztmodern gondolkodás sem érezheti biztonságban magát e veszéllyel szemben (Alvesson és Sköldberg [1996]). (...)

A kritikai elmélet és a posztmodern összekapcsolása

Amint az eddigiekből kitűnt, a kritikai elmélet és a posztmodern hasonlítanak is egymáshoz, és különböznek is egymástól. Mindkettő jelentősen hozzájárulhat a szervezeti kutatásokhoz, és nézetünk szerint ezt közösen kell megtenniük. Amennyiben a kritikai elmélet nem veszi figyelembe a posztmodern megfontolásait, könnyen abba a helyzetbe kerülhet, hogy érzéketlenné válik a kulturális eredetű kiváltságok és a hatalom modern feltételei iránt. Ha a posztmodern gondolkodás nem ölel fel bizonyos kritikai elméleti megfontolásokat – vagy valami hasonló dolgot, ami az elméletnek irányt szab és társadalmi szempontból használhatóvá teszi –, akkor a posztmodern irányzat egyszerűen ezoterikussá, a beavatatlannak számára érthetlenné válik. Mindkét elmélet felhívja a figyelmet arra, hogy a tudás, az emberek és a társadalmi viszonyok – beleértve azt is, ahogyan mindezek a kortárs szervezetekben megjelennek – társadalmi/történelmi/politikai jellegű folyamatok által teremthetők. Abban is megegyeznek, hogy ha e teremtő folyamat fölött átsiklik figyelmünk (ez akkor következik be, ha a létező világot természetesenek, ésszerűnek és semlegesnek tekintjük), akkor mindez az uralom fennmaradását segíti elő és komoly veszteségeket okoz az emberek és a szervezetek számára. A kritikai elmélet szóhasználatával élve a központi probléma a tárgyiasítás (reifikáció), a posztmodern középpontjában pedig a jelenlét filozófiája áll. A világ természetesként láttatása és az éppen létező társadalmi valóság befagyasztása ahhoz vezet, hogy fontos konfliktusok – amelyek lehetővé tennék a helyzet újragondolását és a kérdésfeltevést – vesznek el számunkra, és az emberek különböző csoportjai, illetve létfontosságú értékek szorulnak perifériára és szenvednek hátrányt. Mindkét elmélet úgy látja, hogy a szervezetek és az azokat támogató társadalomtudományok egyre növekvő mértékben támaszkodnak egyfajta eszközre, amely az eszközöket a célok fölébe helyezi és segít az uralkodó csoportoknak abban, hogy láthatatlan módon érjék el céljaikat. Habermas ezt „széleskörű technikai érvelésnek” írja le, Lyotard pedig „teljesítményelvűségnek” nevezi.

A két elmélet között fennálló különbségek is fontosak. A kritikai elmélet a választ a morálisan vezérelt kommunikációs érvelés kiterjesztésében látja, amely egyéni autonómiához, illetve jobb társadalmi döntésekhez vezet. Ha reflektálunk a különféle módokra, ahogyan az ideológia – azaz az eleve adottnak tekintett kulturális eszmék, továbbá a hatalommal rendelkező csoportok által létrehozott üzenetek együttese – belép a személy/világ/tudás teremtésébe, továbbá ha nyitottabb fórumokat hozunk létre a kifejezés számára és ha egymás kölcsönös megértésére irányuló gondolkodási formát alakítunk ki, akkor remélhető, hogy az emberi szükségletek kielégítésére alkalmasabb társadalmi egyetértés és megegyezés jön létre. A kritikai elmélet szerint nem kizárt a felvilágosodás nagy ívű elbeszélésének továbbfejlesztése. A posztmodern viszont elutasítja az efféle reflexiót és összhangot; él a gyanúperrel, hogy ez esetben csupán új illúziók váltanak fel a régieket, továbbá hogy újfajta kiváltságos csoportok alakulnának ki, illetve a peremre szorítás új formái jönnének létre. A kritikai elmélet válasza erre: reflexió, egyetértés és racionalitás hiányában nem létezhet gyakorlati cselekvés, lehetetlen kidolgozni egy építő jellegű alternatív programját. A posztmodern erre visszavág: a cselekvés szükségszerűen helyhez kötött és szituációfüggő, a válaszkészség pedig fontosabb, mint a módszeres tervezés. A kritikai elmélet ellenérve: a helyi cselekvés túlságosan gyenge ahhoz, hogy szembeszálljon az egész rendszerben jelenlévő, a nemi, illetve az osztálykülönbségeken alapuló uralommal, továbbá a globális szegénységgel és a környezetvédelmi problémákkal. A posztmodern fenntartja álláspontját: ha szervezéssel akarunk küzdeni az uralom ellen, azzal fenntartjuk, sőt megszilárdítjuk az uralkodó csoportok létezését; e módszer kialakítja saját uralmi formáit. A különbség bizonyos értelemben ugyanaz, mint egy „húzásos” és egy „nyomásos” elmélet között. A kritikai elmélet azt akarja, hogy csele-

kedjünk, és meg is adja az irányt, összehangolja a résztvevőket. A posztmodern szerint ezt a törekvést saját szubjektív uralmunk ereje fogja korlátozni; ez az elmélet arra akar rávenni bennünket, hogy álljunk félre az útból, és hagyjuk, hogy a világ ez idáig ismeretlen érzések és gondolatok birodalmába sodorjon bennünket. A kritikai elmélet viszont nem hisz ebben hiszgelő ahhoz, hogy elinduljon ezen az úton. És így tovább.

Mindazonáltal van rá mód, hogy egyszerre kezeljük a kétféle gondolkodásmódot, még ha nem is ötvözzük őket valamilyen új formában. Mind a konfliktusra, mind az egyetértésre szükségünk van, továbbá fontos az ellenállás és a tervezés is. A feladat nem a kettő közötti választás, hanem egyensúly teremtése közöttük, mégpedig a kedvező pontok megragadásával (Deetz [1992]). Ha kijelentjük, hogy az egyetértés egyben valamiféle uralmat is jelent, akkor nem azt állítjuk, hogy nem kellene közösen meghoznunk a tőlünk telhető legjobb döntéseket. A kijelentés ehelyett arra figyelmeztet, hogy továbbra is keresnünk kell az uralom jelenlétét, és készen kell állnunk a továbblépésre. Ha kimondjuk, hogy a pusztán ellenállásból hiányzik a világos cselekvési irány, azzal nem azt állítjuk, hogy az ellenállás nem fontos, hiszen gyakran ez lehet az egyetlen módja annak, hogy átlássunk azokon az uralmi formákon, melyekben magunkra ismerünk, vagy melyekből hasznot húzunk és egyben korlátoznak is bennünket. (...)

A kritikai elmélettel – és még inkább a posztmodernnel – szemben talán azok a legerőteljesebb bírálatok, amelyek a világos tapasztalati kutatások hiányát róják fel. A bírálatok egy része a „tapasztalati” (empirikus) kifejezés szűk értelmezéséből fakad, ám még ezt leszámítva is vádolhatóak a kutatók azzal, hogy sok elméleti fejtegetést írnak le kiterjedt terepstanulmányok végrehajtása és ismertetése nélkül. A kritikai elmélet és a posztmodern erőteljesen bírálják az empiricizmust, továbbá hangsúlyozzák, hogy az adatok olyan konstrukciók, amelyek rengetegféleképpen értelmezhetők. Ez azonban nem jelenti azt, hogy nem érdemes valóság visszatükrözésére irányuló tapasztalati munkát végezni. Számos munka kevéssé érzékeny a szervezeti összefüggések és a hús-vér emberek élete iránt. Sokat nyerhetünk azzal, ha hagyjuk, hogy a szervezeti szereplők is „szóljanak valamit”, s ezt nem szorítjuk rögtön elméleteink keretei közé, melyek az anyagot egy nagyon is megjósolható, a „bürokrácia”, „patriarchátus”, „kapitalizmus”, „menedzserizmus” fogalmaival dolgozó pejoratív gondolkodási sémában helyezik el. A szervezeti szereplők megnyilatkozásait szintén nem célszerű egy mindent átfogó foucault-i hatalomelméletbe, illetve az alanyok békítéséről (pacification) és szétföredezéséről szóló elméletbe helyezni, ahol az alanyok mintha a gondolkodási mód pusztán függelékei volnának. Egy empirikus fordulat enyhíthet azon a negatív beállítottságon is, amely a kritikai elmélet nagy részében és – bizonyos mértékig – a posztmodernben is megtalálható. Mindezek után, persze, azt is el kell ismernünk, hogy az utóbbi időben a korábbiakhoz képest több empirikus jellegű munka született, melyek főként a kritikai elmélethez állnak közel (például Rosen [1985], [1988]; Knights és Wilmott [1987], [1992]; Alvesson [1996]), de felhasználtak posztmodern témákat is (Martin [1990], [1995]; Deetz [1997], [1998]). Különösen hiányoznak azonban azok a komoly erőfeszítések, melyek a helyi szintű ellenállás gondolatait konkrét gyakorlati összefüggések segítségével alapozzák meg. A posztmodernnel foglalkozók körében nagyon sok szó esik az ellenállásról, de mindez roppant elméleti jellegű és az általános fejtegetések szintjén mozog, s meglehetősen érthetetlen marad a beavatatlanok számára. Túl kell lépniük a programszerű jelszavak hangztatásán, és használnunk, illetve főmódotunk kell az ellenállás eszméjét, szoros kapcsolatban maradván a szervezetek keretei között élőkkell.

Terjedelmi okok miatt nem merülünk bele a hagyományos kutatási módszerek talajáról érkező bírálatokra adott válaszok további taglalásába. Ilyen válaszokat főként posztmodern szerzőknél találunk, bár sok esetben olyan szerzők is megfogalmazzák őket, akik nem lengetik a posztmodern zászlaját. Elég ha annyit mondunk, hogy különféle közepu-

tat kereső ösvények léteznek a hagyományosabb ismeretelméletek realista és hermeneutikus válfajai (amelyekben helye van a szervezeti jelenségek tapasztalati kutatásának) és a posztmodern filozófia között, amely utóbbi azzal fenyeget, hogy az összes társadalomtudományt meglehetősen ezoterikus irodalomkritikává változtatja.

Kocsis Tamás és Baranyi Árpád fordítása

HIVATKOZÁSOK

Abercrombie, N. – Hill, S. – Turner, B. S. [1980]: *The Dominant Ideology Thesis*; London: Allen and Unwin

Alvesson, M. [1987]: *Organization Theory and Technocratic consciousness: Rationality, Ideology, and Quality of Work*; Berlin, New York: de Gruyter

Alvesson, M. [1990]: *Organization: from substance to image?*; *Organization Studies*, 11: 373–394. old.

Alvesson, M. [1995]: *The meaning and meaninglessness of postmodernism: some ironic remarks*; *Organization Studies*, 15.

Alvesson, M. [1996]: *Communication, Power and Organization*; Berlin/New York: de Gruyter

Alvesson, M. – Sköldbberg, K. [1996]: *Towards a Reflexive Methodology*; London: Sage

Alvesson, M. – Willmott, H. [1995]: *Strategic management as domination and emancipation: from planning and process to communication and praxis*; in C. Stubbart – P. Shrivastava (szerk.): *Advances in Strategic Management*; vol. 11. Greenwich, CT: JAI Press

Alvesson, M. – Willmott, H. [1996]: *Making Sense of Management: a Critical Analysis*; London: Sage

Astley, G. [1985]: *Administrative science as socially constructed truth*; *Administrative Science Quarterly*, 30: 497–513. old.

Baudrillard, J. [1975]: *The Mirror of Production*; angolra fordította M. Poster, St Louis: Telos Press

Baudrillard, J. [1983]: *Simulations*; New York: Semiotext(e)

Baudrillard, J. [1988]: *Simulacra and simulations*; in M. Poster (szerk.): *Jean Baudrillard: Selected Writings*; Stanford: Stanford University Press, 166–184. old.

Berg, P. O. [1989]: *Postmodern management? From facts to fiction in theory and practice*; *Scandinavian Journal of Management*, 5: 201–217. old.

Boland, R. [1987]: *The in-formation of information systems*; in R. Boland – R. Hirschheim (szerk.): *Critical Issues in Information Systems Research*; New York: Wiley, 363–379. old.

Bourdieu, P. [1984]: *Distinctions: a Social Critique of the Judgement of Taste*; Cambridge: Cambridge University Press

- Bourdieu, P. [1991]: *Language and Symbolic Power*; Cambridge, MA: Harvard University Press
- Braverman, H. [1974]: *Labor and Monopoly Capital*; New York: Monthly Review Press
- Brown, R. H. [1990]: *Rhetoric, textuality, and the postmodern turn in sociological theory*; *Sociological Theory*, 8: 188–197. old.
- Burawoy, M. [1979]: *Manufacturing consent*; Chicago: University of Chicago Press
- Burrell, G. [1994]: *Modernism, postmodernism and organizational analysis 4: the contribution of Jürgen Habermas*; *Organization Studies*, 15: 1–19. old.
- Burrell, G. – Morgan, G. [1979]: *Sociological Paradigms and Organizational Analysis*; Aldershot: Gower
- Calás, M. – Smircich, L. [1988]: *Reading leadership as a form of cultural analysis*; in J. G. Hunt et al. (szerk.): *Emerging Leadership Vistas*; Lexington, MA: Lexington Books
- Calás, M. – Smircich, L. [1991]: *Voicing seduction to silence leadership*; *Organization Studies*, 12: 567–602. old.
- Calás, M. – Smircich, L. [1992a]: *Feminist theories and the social consequences of organizational research*; in A. Mills – P. Tancred (szerk.): *Gendering Organizational Analysis*; London: Sage
- Calás, M. – Smircich, L. [1992b]: *Rewriting gender into organizational theorizing: directions from feminist perspectives*; in M. Reed – M. Hughes (szerk.): *Rethinking Organization: New Directions in Organizational Theory and Analysis*; London: Sage
- Carter, P. – Jackson, N. [1987]: *Management, myth, and metatheory – from scarcity to postscarcity*; *International Studies of Management and Organization*, 17(3): 64–89. old.
- Clegg, S. [1994]: *Weber and Foucault: social theory for the study of organizations*; *Organization*, 1: 149–178. old.
- Clegg, S. – Dunkerley, D. [1980]: *Organization, Class and Control*; London: Routledge & Kegan Paul
- Cooper, R. [1989]: *Modernism, postmodernism and organizational analysis 3: the contribution of Jacques Derrida*; *Organization Studies*, 10: 479–502. old.
- Cooper, R. – Burrell, G. [1988]: *Modernism, postmodernism and organizational analysis: an introduction*; *Organization Studies*, 9: 91–112. old.
- Czarniawska-Joerges, B. [1988]: *Ideological Control in Nonideological Organizations*; New York: Praeger
- Deetz, S. [1992]: *Democracy in the Age of Corporate Colonization: Developments in Communication and the Politics of Everyday Life*; Albany, NY: State University of New York Press
- Deetz, S. [1994a]: *The future of the discipline: the challenges, the research, and the social contribution*; in S. Deetz (szerk.): *Communication Yearbook 17*; Newbury Park, CA: Sage. 565–600. old.
- Deetz, S. [1994b]: *Representative practices and the political analysis of corporations*; in B. Kovacic (szerk.): *Organizational Communication: New Perspectives*; Albany, NY: State University of New York Press, 209–242. old.

- Deetz, S. [1994c]: *The micro-politics of identity formation in the workplace: the case of a knowledge intensive firm*; *Human Studies*, 17: 23–44. old.
- Deetz, S. [1995]: *Transforming communication, Transforming Business: Building Responsible and Responsive Workplaces*; Cresskill, NJ: Hampton Press
- Deetz, S. [1996]: *Describing differences in approaches to organizational science: Re-thinking Burrell and Morgan and their legacy*; *Organization Science*, 7: 191–207. old.
- Deetz, S. [1997]: *The business concept, discursive power, and managerial control in a knowledge-intensive company: a case study*; In B. Sypher (szerk.): *Case studies in organizational communication*; 2. kiadás, New York: Guilford Press, 173–202. old.
- Deetz, S. [1998]: *Discursive formations, strategized subordination, and self-surveillance: an empirical case*; In A. McKinlay – K. Starkey (szerk.): *Foucault, management and organizational theory*; London: Sage, 151–172. old.
- Deetz, S. – Kersten, A. [1983]: *Critical models of interpretative research*; in L. Putnam – M. Pacanowsky (szerk.): *Communication and Organizations*; Beverly Hills, CA: Sage
- Deetz, S. – Mumby, D. [1990]: *Power, discourse, and the workplace: reclaiming the critical tradition in communication studies in organizations*; in J. Anderson (szerk.): *Communication Yearbook 13*; Newbury Park, CA: Sage, 18–47. old.
- Edwards, R. [1979]: *Contested Terrain: the Transformation of the Workplace in the Twentieth Century*; New York: Basis Books
- Epstein, C. [1988]: *Deceptive Distinctions*; New Haven: Yale University Press
- Featherstone, M. (szerk.) [1988]: *Postmodernism*; Newbury Park, CA: Sage
- Ferguson, K. [1984]: *The Feminist Case against Bureaucracy*; Philadelphia: Temple University Press
- Fischer, F. [1990]: *Technocracy and the Politics of Expertise*; Newbury Park, CA: Sage
- Fischer, F. – Sirianni, C. (szerk.) [1984]: *Critical Studies in Organization and Bureaucracy*; Philadelphia: Temple University Press
- Foucault, M. [1977]: *Discipline and Punish: the Birth of the Prison*; angolra fordította A. S. Smith, New York: Random House; magyarul: *Felügyelet és büntetés*; Gondolat, Budapest, 1990
- Foucault, M. [1980]: *Power/Knowledge*; New York: Pantheon
- Foucault, M. [1988]: *Technologies of the self*; in L. Martin – H. Gutman – P. Hutton (szerk.): *Technologies of the Self*; Amherst, MA: University of Massachusetts Press, 16–49. old.
- Fraser, N. [1987]: *What's critical about critical theory? The case of Habermas and gender*; in S. Benhabib – D. Cornell (szerk.): *Feminism as Critique*; Cambridge: Polity Press
- Frost, P. J. [1987]: *Power, politics, and influence*; in F. Jablin – L. Putnam – K. Roberts – L. Porter (szerk.): *Handbook of Organizational Communication*; Newbury Park, CA: Sage
- Gergen, K. [1978]: *Toward generative theory*; *Journal of Personality and Social Psychology*, 31: 1344–1360. old.

- Gergen, K. [1991]: *The Saturated Self: Dilemmas of Identity in Contemporary Life*; New York: Basic Books
- Gergen, K. [1992]: *Organization theory in the postmodern era*; in M. Reed – M. Hughes (szerk.): *Rethinking Organizations*; London: Sage
- Gramsci, A. [1929–35]: *Selections from the Prison Notebooks*; angolra fordította Q. Hoare and G. N. Smith, New York: International, 1971; magyarul: *Levelek a börtönből*; Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1974
- Habermas, J. [1970]: *Toward a Rational Society*; London: Heinemann
- Habermas, J. [1975]: *Legitimation Crisis*; angolra fordította T. McCarthy, Boston: Beacon Press
- Habermas, J. [1984]: *The Theory of Communicative Action. Vol. 1: Reason and the Rationalization of Society*; angolra fordította T. McCarthy, Boston: Beacon
- Habermas, J. [1987]: *The Theory of Communicative Action. Vol. 2: Lifeworld and System*; angolra fordította T. McCarthy, Boston: Beacon Press
- Hassard, J. – Parker, M. (szerk.) [1993]: *Postmodernism and Organizations*; London: Sage
- Hearn, J. – Parkin, W. [1987]: *'Sex' at 'Work': the Power and Paradox of Organisation Sexuality*; Brighton: Wheatsheaf
- Heckscher, C. [1995]: *White-collar Blues: Management Loyalties in an Age of Corporate Restructuring*; New York: Basic Books
- Hodge, H. – Kress, G. – Jones, G. [1979]: *The ideology of middle management*; in R. Fowler – H. Hedge – G. Kress – T. Trew (szerk.): *Language and Control*; London: Routledge & Kegan Paul
- Hollway, W. [1984]: *Fitting work: psychological assessment in organizations*; in J. Henriques – W. Hollway – C. Urwin – C. Venn – V. Walkerdine (szerk.): *Changing the Subject*; New York: Methuen, 26–59. old.
- Hollway, W. [1991]: *Work Psychology and Organizational Behavior*; London: Sage
- Hopwood, A. [1987]: *The archaeology of accounting systems*; *Accounting, Organizations and Society*, 12: 207–234. old.
- Horkheimer, M. – Adorno, T. [1979]: *The Dialectics of Enlightenment (1947)*; London: Verso; magyarul: *A felvilágosodás dialektikája*; Gondolat – Atlantisz, Budapest, 1990
- Ingersoll, V. – Adams, G. [1986]: *Beyond organizational boundaries: exploring the managerial myth*; *Administration and Society*, 18. 360–381. old.
- Jehenson, R. [1984]: *Effectiveness, expertise and excellence as ideological fictions: a contribution to a critical phenomenology of the formal organization*; *Human Studies*, 7: 3–21. old.
- Kellner, D. [1988]: *Postmodernism as social theory: some challenges and problems*; *Theory, Culture and Society*, 5(2–3): 239–269. old.
- Knights, D. [1992]: *Changing spaces: the disruptive impact of a new epistemological location for the study of management*; *Academy of Management Review*, 17: 514–536. old.

- Knights, D. – Morgan, G. [1991]: *Corporate strategy, organizations, and subjectivity: a critique*; *Organization Studies*, 12: 251–273. old.
- Knights, D. – Willmott, H. [1987]: *Organizational culture as management strategy*; *International Studies of Management and Organization*, 17(3): 40–63. old.
- Knights, D. – Willmott, H. [1989]: *Power and subjectivity at work: from degradation to subjugation in social relations*; *Sociology*, 23: 535–558. old.
- Knights, D. – Willmott, H. [1992]: *Conceptualizing leadership processes: a study of senior managers in a financial services company*; *Journal of Management Studies*, 29: 761–782. old.
- Kunda, G. [1992]: *Engineering Culture: Control and Commitment in a High-Tech Corporation*; Philadelphia: Temple University Press
- Linstead, S. [1993]: *Deconstruction in the study of organizations*; in J. Hassard – M. Parker (szerk.): *Postmodernism and Organizations*; London: Sage
- Linstead, S. – Grafton-Small, R. [1992]: *On reading organizational culture*; *Organization Studies*, 13: 331–355. old.
- Lyotard, J.-F. [1984]: *The Postmodern Condition: a Report on Knowledge*; angolra fordította G. Bennington and B. Massumi, Minneapolis: University of Minnesota Press; magyarul: *A posztmodern állapot*; in: J. Habermas–J.-F. Lyotard–R. Rorty: *A posztmodern állapot*; Századvég Kiadó, Budapest, 1993, 7–145. old.
- Martin, J. [1990]: *Deconstructing organizational taboos: the suppression of gender conflict in organizations*; *Organization Science*, 11: 339–359. old.
- Martin, J. [1995]: *The organization of exclusion: the institutionalisation of sex inequality, gendered faculty jobs, and gendered knowledge in organizational theory and research*; *Organization*, 1: 401–431. old.
- Marx, K. [1844]: *Economic and Political Manuscripts of 1844*; angolra fordította M. Miligan, New York: International, 1964; magyarul: *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből*; második kiadás, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1970
- Marx, K. [1867]: *Das Kapital*; Bd 1. Berlin: Dietz, 1967; magyarul: *A Tőke*; Szikra Könyvkiadó, Budapest, 1949
- Montagna, P. [1986]: *Accounting rationality and financial legitimation*; *Theory and Society*, 15: 103–138. old.
- Mumby, D. K. [1987]: *The political function of narrative in organizations*; *Communication Monographs*, 54: 113–127. old.
- Mumby, D. K. – Putnam, L. [1992]: *The politics of emotion: a feminist reading of bounded rationality*; *Academy of Management Review*, 17: 465–486. old.
- Parker, I. [1992]: *Discourse Dynamics*; London: Routledge
- Power, M. [1994]: *The audit society*; in A. Hopwood – P. Miller (szerk.): *Accounting as Social and Institutional Practice*; Cambridge: Cambridge University Press, 299–316. old.
- Power, M. – Laughlin, R. [1992]: *Critical theory and accounting*; in M. Alvesson – H. Willmott (szerk.): *Critical Management Studies*; London: Sage, 113–135. old.
- Pringle, R. [1988]: *Secretaries Talk: Sexuality, Power and Work*; London: Verso

- Rose, D. [1990]: *Living the Ethnographic Life*; Newbury Park, CA: Sage
- Rosen, M. [1985]: *Breakfirst at Spiro's: dramaturgy and dominance*; *Journal of Management*, 11(2): 31–48. old.
- Rosen, M. [1988]: *You asked for it: Christmas at the Bosses' expense*; *Journal of Management Studies*, 25(5): 463–480. old.
- Salaman, G. [1981]: *Class and the Corporation*; Glasgow: Fontana
- Sangren, S. [1992]: *Rhetoric and the authority of ethnography*; *Current Anthropology*, 33(Supplement): 277–296. old.
- Shotter, J. – Gergen, K. (szerk.) [1989]: *Texts of Identity*; London: Sage
- Shotter, J. – Gergen, K. [1994]: *Social construction: knowledge, self, others, and continuing the conversation*; in S. Deetz (szerk.): *Communication Yearbook 17*; Newbury Park, CA: Sage
- Shrivastava, P. [1986]: *Is strategic management ideological?*; *Journal of Management*, 12.
- Shrivastava, P. [1995]: *Ecocentric management for a risk society*; *Academy of Management Review*, 20: 118–137. old.
- Sievers, B. [1986]: *Beyond the surrogate of motivation*; *Organization Studies*, 7: 335–352. old.
- Sless, D. [1988]: *Forms of control*; *Australian Journal of Communication*, 14: 57–69. old.
- Stead, W. E. – Stead, J. G. [1992]: *Management of a Small Planet*; Newbury Park, CA: Sage
- Steffy, B. – Grimes, A. [1992]: *Personnel/organizational psychology: a critique of the discipline*; in M. Alvesson – H. Willmott (szerk.): *Critical Management Studies*; London: Sage
- Thompson, J. [1984]: *Studies in the Theory of Ideology*; Berkeley, CA: University of California Press
- Thompson, J. B. – Held, D. (szerk.) [1982]: *Habermas: Critical Debates*; London: Macmillan
- Thompson, P. [1993]: *Post-modernism: fatal distraction*; in J. Hassard – M. Parker (szerk.): *Postmodernism and Organizations*; London: Sage
- Townley, B. [1993]: *Foucault, power/knowledge, and its relevance for human resource management*; *Academy of Management Review*, 18: 518–545. old.
- Vattimo, G. [1992]: *The Transparent Society*; Baltimore: John Hopkins University Press
- Willmott, H. [1990]: *Subjectivity and the dialectic of praxis: opening up the core of labour process analysis*; in D. Knights – H. Willmott (szerk.): *Labour Process Theory*; London: Macmillan
- Willmott, H. [1994]: *Bringing agency (back) into organizational analysis: responding to the crises of (post)modernity*; in J. Hassard – M. Parker (szerk.): *Towards a New Theory of Organizations*; London: Routledge